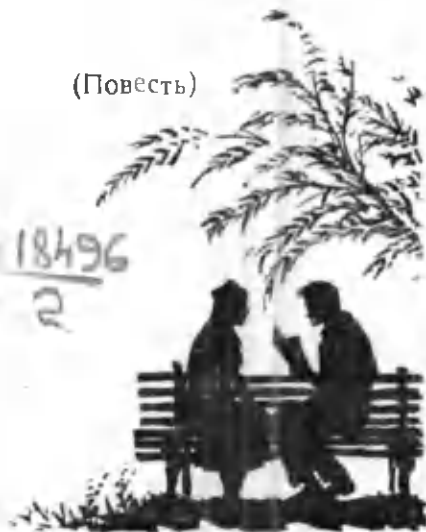

О Д И Л
Ё КУБОВ

Мукаддас

(Повесть)

№ 18496
2

ЎзССР ДАВЛАТ
БАДИЙ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1960

1960 ГБ УЗССР
73703

60787

Мен бу йигит тўғрисида биринчи марта журналист ошнамдан эшитган эдим. Ошнам у ҳақда шундай самимият, ҳурмат билан гапирдики, у билан бир кўришиш, бир суҳбатлашиш кучли иштиёқи туғилиб қолди менда.

У билан машинасозлик заводининг катта цехида учрашдим. У универсал станокда деталь йўнмоқда эди. Қалин қора сочлари

пешонасига тушиб, бир қошини тўсиб қўйган бу новча, озгин йигит қараб турганимни сезмас эди.

Бир оз ишига разм солиб турганимдан кейин, цехдаги шов-шувни босгудек баланд овоз билан исмини айтиб чақирдим-да, икки оғизгина суҳбатлашишга ижозат сўрадим.

Уша кезларда «Коммунистик меҳнат бригадаси» деган гап энди чиққан бўлиб, заводни журналист ва адиблар босиб кетган пайтлар эди. Йигит мени ҳам газета ходими деб ўйлади шекилли, қошларини чимириб:

— Ишдан кейин учрашсак қандай бўлади?— деб сўради.

Йигитнинг сўзларида, қошларини чимириб кулимсираб қарашида шундай самимий илтимос ифодаси бор эдики, йўқ деёлмадим.

Шундай кишилар ҳам бўладики, уларнинг бутун фазилатлари юзларидан кўриниб, сўзлари, қилиқларидан билиниб туради. Бир суҳбатдаёқ сизни ўзига ром қилиб қўяди. Истараси иссиқ бу йигит ҳам худди шундай самимий кишилардан эди. Йигирма-йигирма бир ёшлардаги новча бўйли, узунчоқ юзли, қора кўзларига илиқ табассум яширинган бу йигит мени ўзининг меҳнатга бўлган муҳаббати, камтарлиги ва олижаноблиги билан биринчи учрашганимиздаёқ мафтун қилиб қўйди. Ўзи ҳам Коммунистик меҳнат бригадасининг энг яхши аъзоларидан бўлиб, дўстлари орасидагина эмас, бутун цех ишчилари орасида ҳам катта ҳурмати бор экан.

Иккимиз дўстлашиб қолдик. Учрашиб, суҳбатлашиб турадиган бўлдик. Аста-секин мен бу йигит ҳақида бир очерк ёзишни ўйлай

бошладим. Бир кун шу ниятимни ўзига айтдим. У олдин кулимсиради, кейин қизарди ва қандайдир ғамгин бир ўйчанлик билан бир нуқтага узоқ тикилиб қолди.

— Йўқ, ҳожати йўқ,— деди у ниҳоят.

— Нега?— дедим ҳайрон бўлиб.

— Чунки... мен сиз ўйлаган олижаноб йигитлардан эмасман...

Илгарилари ҳам унинг гап-сўзларида, боқишида, ҳатто кулимсираб қўйишида аллақандай бир маъюслик борлигини сезиб юрардим, лекин худди шу гап очилган куни буни қандайдир чуқурроқ ҳис этдим.

— «Нима гап ўзи? Бу ёш, соғлом, соф дил йигитнинг кўнглида қандай ғам-андух бўлиши мумкин? Нима учун у мен ўйлагандек яхши йигитлардан бўлмас экан?»

— Ҳозир қистаманг,— деди у,— пайти келганда ўзим айтиб бераман.

Ниҳоят, ўша «пайти» ҳам келди. Унинг илтимоси билан биз дам олиш куни эрталаб, шаҳардан ташқарига, Бўзсув бўйига чиқдик.

Эҳтимол биларсиз: Чўпонотадан бир чақиримча ўтганда пастликда, Бўзсувнинг нақ бўйида, уч-тўрт туп жийда ўсган бир хилват жой бор.

Кеч куз эди. Жийдаларнинг япроқлари тўкилиб, яланғоч бўлиб қолган, қирғоқдаги ўтлар, ҳатто Бўзсув бўйидаги қамишлар ҳам қуриб қовжираб қолган, лекин кун илиқ, қуёш нурлари майин ва ёқимли эди.

Шу ерда, жийдазор ёнидаги хилват жойда, у менга ўз ўтмишини, тўғрироғи шу ёзда бошидан кечирган ва қалбида чуқур из қолдирган бир воқияни ҳикоя қилиб берди. Бу

ҳам маъюс, ҳам аллақандай нурли оҳангларга тўла бир куй, ажойиб бир севги достони эди. Мен унинг дам мулойим кулимсираб, дам кўзларини бир нуқтага ўйчан тикиб ҳикоя қилаётган севги достонини эшитарканман, инсон ҳаётининг нақадар чигал ва мураккаб эканини тағин ҳам чуқурроқ ҳис этдим.

Мана йигитнинг менга гапириб берган қиссаси.

I

Бу воқиаларга бир қиз сабаб бўлди. Қизнинг исми Муқаддас эди... Мен у билан биринчи марта институтда, кириш имтиҳонлари бўйича химиядан ўтказилаётган сўнгги консультация пайтида танишдим, йўқ, танишдим десам нотўғри бўларди, шунчаки икки оғизгина гаплашиш бахтига муяссар бўлдим...

Уша вақнадан бир кун олдин мен заводдан отпускага чиққандим. Отпускам имтиҳон пайтига тўғри келишини билган ойим билан ўгай отам: «Институтга имтиҳон топшириб кўр, кира олсанг яхши, кира олмасанг сендан нима кетади?» деб анчадан бери қистаб юришарди. Мен имтиҳон топшириб толеимни синаб кўришга қарши бўлмасам ҳам: «Бу гап заводдаги дўстларимнинг қулоғига чалинса: «Бир йил ишламасдан туёғини шиқиллатиб қолди-я!» деб кулишмасмикин?» деган андишаларга бориб, иккиланиб юрардим. Уша кунни нонушта вақтида бу гап яна қўзғалди-ю, розилик бермай иложим қолмади. Лекин, қи-

зиқ: шу ишга ўзим розилик берган бўлсам ҳам, уйдан чиққанымдан кейин: «ишдан қочди, деган гапга қолмасмикинман?» деган ўйлар яна эсимга тушиб, кўнглимни ғаш қилди, шунинг учун ҳам қабул комиссиясига кирмасдан аввал, бу ёғини ҳам бир кўриб қўяй, деган фикр билан консультация ўтказилаётган аудиторияга кирдим.

Мен кирганда деразалари ҳовлига қараган узун ярим қоронғи аудитория қиз-йигитларга лиқ тўлган эди. Қоп-қора ялтироқ сочларини силлиқ қилиб тараб олган ўрта бўйли ёшгина домла кўлидаги бўр билан доскани тақ-тақ уриб, уни тушуниш мушкул бўлган мураккаб формулаларга тўлдирмоқда эди.

Бахтимга эшикдан кирган жойда, ярим очиқ турган катта деразанинг тагида, ўриндиғи ўпирилиб тушган бўш стол, унинг ёнида кимдир туртиб қулатиб кетган узун пачоқ скамейка ётарди.

Мен домла кўриб қолмасин учун тез бориб скамейкани турғизиб қўйдим-да, четига ўтира қолдим.

Аудитория дим, иссиқ ва аллақандай ёқимсиз тер ҳидига тўла эди. Домланинг «цинкум», «водород», «валентлик», «сульфат кислотаси» каби кимёвий терминларга тўлиб-тошган лекцияси қулоққа кирмас, бир меёрдаги гаплардан мудроқ босарди кишини. Атрофимдаги қиз-йигитларнинг қисилган кўзларидан улар ҳам домланинг лекциясига зор бўлганларидан эмас, балки имтиҳон олдидан кўнгилларини тинчитиш учунгина келиб ўтирганларини пайқадим. Бироқ, кириб қолгандан кейин дарров индамай чиқиб кетиш одобдан

бўлмайди, деган андишага бориб мен ҳам ўтириб қолдим.

Лекцияга бир нафас қулоқ солиб ўтирдим, сўнгра гап оддий кимёвий реакциялар устида кетаётганини тушундим-да, ундан бадтар зеркиб, деразадан ташқарига қарай ёшладим.

Деразадан кенг, чор бурчак ҳовлининг фақат бир чети, фонтани бор катта цемент ҳовуз билан унинг атрофидаги гулзор ва учтўрт туп кекса сада кўринарди. Ҳовузда, баданлари қуёшда чўяндек қорайиб кетган бир тўда болалар чўмилишарди. Саданинг тепасига чиқиб олган бир бола уларга тош отар, пастдагилар эса унга сув сепишар, лекин сепган сувлари етмагани учун сададаги бола кулар, пастдагилари эса ғазабланар, тош қидирардилар.

Бу манзарага жуда қизиқиб кетган эканман, тўсатдан: «мумкинми озгина сурилсангиз?» деган овозни эшитиб ҳушимга келдим. Овоз шундай майин ва ёқимли эдики, гўё юзимга тоғ шабадаси теккандек, тез бурилиб қарадим.

Ёнгинамда оқ шойи кўйлак кийган ўн етти-ўн саккиз ёшлар чамасидаги бир қиз турарди. У кечикиб келганимни домла кўриб ранжимасин деб қўрқаётган бўлса керак, катта-катта қора кўзларини домладан узмасдан қаддини сал букиб турар, ўзи ҳам шошиб, югуриб келган бўлса керак, икки ўрим майин, қўнғир сочларининг учлари ечилиб, кўйлагининг этагини бутун қоплаб олганди.

Бундай қизни биринчи кўришим эди. Унинг чеҳрасида, ҳатто бутун қиёфасида ҳали гард юқмаган ёшлик ва беғубор қизлик иф-

фати барқ уриб турардики, ўзимни йўқотиб қўйиб, унга жой беришни ҳам унутибман...

Қиз катта қора кўзларини домладан узиб менга қаради ва қошларини сал чимириб ўлкалагансимон:

— Озгина сурилиш шунча қийинми?— деди секин.

Шундагина ўзимга келдим, ёнимга ўтирмоқчи эканини тушуниб, шоша-пиша сурилиб ёнимдан жой бердим.

Қиз ўтирди. Юрагим нимагадир дук-дук урар, нафасим бўғиларди. Бир лаҳза шу аҳволда унга қарашга журъат этолмай иккиланиб ўтирдим, кейин секин кўз қиримни ташладим.

Қиз кўзларини дам домлага, дам олдидаги дафтарига тикиб, доскадаги формулаларни кўчирмоқда, ўзича пичирлаб, нималарнидир такрорламоқда эди.

Мен ён томондан унинг узун киприklarининг пирпирашини, нимагадир чимирилган бахмалдек қоп-қора қошларини кўрдим-у, юрагим яна гуп-гуп уриб, кўзларимни олиб қочдим. Назаримда ҳамма бизга тикилиб қараётганга ўхшарди. Тўсатдан қиз мен томонга энгашиб:

— Кечирасиз, домла ўчириб қўйдилар, мана бу формуланинг ёзлиши тўғрими?— деб сўради секин.

Мен ҳам унга томон энгашарканман, пешонамга майин соч толаларининг тегаётганини сездим, лекин кўзларимга ҳеч нарса кўринмас эди.

— Тўғри,— дедим шошиб.

— Қизиқ. Нимага бұлмаса бу ёғи чатоқ чиқяпти?

Мен зўр куч билан ҳушимни тўплаб, дафтарини олдимга тортдим-да, ҳарфлар ва рақамлардан тузилган узун, мураккаб формулага тикилдим.

Шу топда мен шундай бир аҳволда эдимки, бу формуланинг хатосини топиш у ёқда турсин, миямга ҳеч бир фикр келмасди, лекин... (бу ҳам бир бахтдир-да!) тўсатдан гўё миямда бир нур «ярқ» этиб, қизнинг «валентлик» билан «атом» тушунчаларини чалкаштириб юборганини сезиб қолдим.

— Қачондан бери водород икки валентли бўлиб қолди?— дедим мен унга қараб.— Қислородни тўрт валентли қилиб қўйибсиз-ку!

— Мен атомлар сонини кўрсатган эдим,— деди қиз ва мени гапиришга ҳам қўймасдан бошини тез-тез силкитиб кулди.

— Ҳа, ҳа, тушундим, тушундим!..

Сўнгра дафтарини олдига тортиб формулани қайта ёзди-да, аллақандай порлаб турган миннатдор кўзлари билан менга бир қараб қўйди.

— Раҳмат сизга!— деди у ва секин кулди:— чарчаса шунақа бўлар экан...

Ешликда, муҳаббат нималигини ҳали яхши англаб етмаган, лекин кўнгил севгини қўмсай бошлаган бир даврда шунақа пайтлар бўлар эканки, бундай чоғларда чиройлигина эмас, истараси иссиқ қиз бўлса ҳам бир жилмайиб боқишидан, бир оғиз илиқ сўзида-ноқ маст бўлиб қолар экан киши.

Мен ҳам у маҳалда шундай даврни бошимдан кечираётганим учун бўлса керак,

юлдузи иссиқ бу қизнинг ширин муомаласи жуда эритиб юборди.

Чиндан ҳам маст эдим. Қулоқларим тагида гўё унинг майин овози қайта-қайта такрорланар, «Раҳмат сизга» деган сўзлари руҳимни эркаларди.

Консультация тамом бўлди. Аудиториядаги қиз-йигитлар шов-шув билан эшикка томон ёпирилди. Мен дафтар-китобларимни йиғиштирдим-у, нимагадир чиқиб кетолмасдан тўхтадим. Мен, қизни кутардим. Лекин фақат шунинг учун тўхтаб қолганимни ҳали ўзим ҳам сезмас эдим. Шу маҳал тўсатдан биз томон жилмайиб келаётган силлиқ сочли ёш домлани кўриб қолдим. Даставвал мен унинг нимага илжаяётганини фаҳмлай олмасдан ҳайрон бўлдим, лекин кўзим қизга тушди-ю, дарҳол тушундим: домла қизга қараб жилмайиб келар, қиз эса нима учундир гоҳ дафтар-китобларини тахлар, гоҳ яна столга ташлар, қулоқлари ловиллаб ёнар, ҳаяжонланаётгани чехрасида акс этиб турарди.

Хаёлимга: «Нега бундай ҳаяжонланади?» деган фикр келди, ўзимни болалар орасига уриб, ташқарига чиқаётганларга қўшилиб кетдим, лекин эшикка яқинлашгач, бенхтиёр тўхтадим. Ўз ихтиёримдан кучлироқ бир нарса мени тўхташга мажбур этди. Шу пайт домланинг: «Салом, Муқаддасҳди!» деган мулоийм овозини, сўнгра қизнинг секингина: «Салом!» деб жавоб берганини эшитиб бурилиб қарадим. Улар бояги жойда ёнма-ён туришарди. Қиз кўзларини ерга тикиб, столда ётган дафтарларини дам очиб, дам ёпар, йигит эса унинг юзига, уялганидан бўлса керак, сал

чимирилган майин қошларига термулиб қолган эди. Унинг қизга бундай, тикилиб туриши негадир гашимни келтирарди. Лекин нега?

— Бугун кечикдингиз?— деди домла кулимсираб.

Қиз индамади, фақат бошини силкитиб тасдиқлаб қўя қолди.

— Ҳамма саволларга тушундингизми?

— Ҳа,— деди Муқаддас.

— Агар тушунмаган саволларингиз бўлса...

— Йўқ, ҳаммасига тушундим!— деди қиз ва бирдан дафтар-китобларини тез йиғиштириб, йигитнинг ёнидан ўтди-да, эшикка қараб юрди.

Мен унга йўл бериш учун тисарилаётиб, кўзим яна домлага тушди. У бошини сал эгиб, Муқаддасга ер тагидан тикилиб қолган, қизнинг жавоби уни саросимага тушириб қўйгани кўриниб турарди.

Йўлакка чиққанимда, Муқаддас унинг охирига етиб зинапоядан пастга туша бошлаган эди. Мен жадалладим ва йўлакда у ёқдан-бу ёққа юрган қиз-йигитларни туртиб-суртиб, Муқаддас билан кетма-кет кўчага чиқдим. Муқаддас ўнг қўлга бурилган ва эндигина беш-олти қадам юрган эди. Мен ҳам у бурилган томонга бурилдим. Яна худди бо-ягидек ўз ихтиёримдан устун бўлган бир куч мени унинг кетидан юришга мажбур қилди. Лекин унга яқинлашишга журъат этолмас эдим. Мен унинг ўримлари ечилиб, кўйлагининг этагини қоплаб олган ва гоҳ ўнгга, гоҳ чапга тўлғанаётган қўнғир сочларидан кўзларимни узолмасдан борарканман, Муқад-

даснинг тўсатдан ўгирилиб қарашидан ҳадик-сирардим, назаримда ўгирилиб қараса менинг нима учун эргашиб келаётганимни пайқаб қоладигандек туюларди.

Муқаддас муюлишга етганда рўпарадан тўладан келган, ўнг қошининг четида катта қора холи бор бир қиз чиқди-ю, иккиси тўхтаб гаплаша бошлади. Мен ҳам тўхтадим. Нима қилишимни билмаганимдан худди осмонда бир нарса бордек, кўкка тикила бошладим. Бахтимга сал ўтмасдан иккови ажрашди. Муқаддас муюлишдан ўнг томонга бурилиб кетди, қиз эса менга қараб юрди. У ерга тикилганича ёнимдан тез юриб ўтаркан, ўзича нимагадир илжайиб қўйди: «Нимага кулимсиради? Наҳотки сезиб қолган бўлса?»

Муқаддас бурилган кўчада, муюлишдан юз эллик-икки юз қадам нарида, институтнинг қизлар ётоғи бор эди. Мен бу ётоқхонани яхши билардим, чунки ўтган йили ҳам институтга имтиҳон топшириб юрганимда Муқаддасга ўхшаган бир қизни яхши кўриб қолган эдим, у қиз ҳам шу ётоқда турарди. Мен ҳар кун эрталаб уни бир кўриш умидида ётоқхонанинг ёнига бир келиб кетардим. Кўчанинг нариги юзидан ётоқхонанинг деразаларига тикилиб ўтарканман, биров кўрса бу ерда нима қилиб юрганимни сезиб қоладигандай, юрагим пўкиллаб турарди. Кейин у қиз институтга кирди, мен эсам киролмай қолдим-у, аста-секин эсимдан чиқариб юбордим... Наҳотки Муқаддас ҳам шу ётоқхонада турса?

Муқаддас тўхтади. Ётоқхонанинг олдида турган қизлар тўпига қўшилиб бир зум

кўринмай қолди, сўнгра унинг хипча келишган қомати зинапоя устида бир кўринди-ю, яна ғойиб бўлди. Икки ўрим узун қўнғир сочларининг сўнг марта нафис тўлғанганини кўриб қолдим.

Муқаддас ётоқхонага кириб кетиши билан мен ҳам ҳушимга келдим. Унинг менга кулиб қараган қоп-қора маъсум кўзлари эсимга тушиб, «Раҳмат сизга!» деган мулоҳим овози қулоқларим остида қайта жаранглагандек туюлди-ю, аъзойи баданимдан иссиқ чиқиб кетди...

Орқамга қайтдим. Муюлишга етганимда тўсатдан ҳужжатларимни ҳали топширмаганим эсимга тушиб қолди... Секин юриб институт рўпарасидаги дарахтзор майдонга бордим. Шохлари бир-бирига чирмашиб кетган садалар, нозик акациялар, уларни қучоқлаб, бошларини силаб турган қудратли эманларнинг қуюқ соясидаги қатор скамейкаларнинг ҳаммасини қиз-йигитлар эгаллаб олган. Ҳаммасининг қўлида китоб. Лекин менга шундай туюлдики, худди улар бу ерга дарс тайёрлаш учун эмас, чақчақлашиб ўтириш учун келганлар. Узун хиёбоннинг ўртасига борганимда чап томондаги скамейкаларнинг бирида ўтирган иккита қиз билан ингичка мўйлов қўйган бир йигитча ўринларидан турдилар. Йигитча дарҳол иккита қизнинг ўртасига кириб уларни қўлтиқлаб олди, бир нимани айтиб уларни кулдирди ва учови хохлашиб, институтга қараб кетдилар. Уларнинг ўрнига ўтирарканман «Наҳотки шулар кирганда мен киролмасам?» деган фикр кўнглимдан ўтди ва негадир яна Муқаддас

эсимга тушиб кетди... Эрта-индин мана шу-нақа олифталардан биттаси шу хиёбонларда уни ҳам қўлтиқлаб юрмасмикин? Ё мен бу олифтадан камманми? Нимага бу ўқиганда мен ўқимас эканман? Ўқишга киришнинг нима айби бор? Ҳеч айби йўқ!..

Фақат буни цех бошлиғимиз Сулаймон Акрамовичга бир оғиз айтиб қўйиш керак эди. Лекин шуниси борки, айтсанг яна гап чўзилиб кетади...

Тўсатдан хаёлимда ғалати бир фикр чақнади: «Ҳужжатларимни топширавераман. Лекин... агар ўша қиз билан бирга ўқишимга кўзим етса имтиҳон топшириб ўқишга киришга ҳаракат қиламан, бўлмаса — ҳужжатларимни қайтиб оламан!..»

Бу фикр ўзимга шундай маъқул тушдики, бояги иккиланишларнинг ҳаммасини бир зумда ҳал қилиб, кўнглимни чароқлатиб юборди.

Эҳтимол менинг бу гапларим жуда ғалати туюлар, эҳтимол менинг бундай қарорга келишимга бошқа кўп нарсалар сабаб бўлгандир, лекин ўша куни худди шу гапларни хаёлимдан ўтказганим ва бу ўйлар кўнглимдаги ғулғулани босиб, менга тасалли бергани сира-сира эсимдан чиқмайди.

II

Шундан кейин уч-тўрт кунгача Муқаддасни кўролмадим. Лекин у ширин бир туш каби сира хаёлимдан кўтарилмас эди. Кечқурунлари, китобдан чарчаб, уйқум келмасдан юлдузларга тикилиб ётган чоғларимда, доим

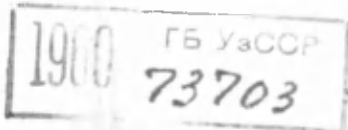
уни эслардим. Консультация куни энгашиб савол берганида пешонамга теккан майин соч толалари, мулойим табассуми кўз олдимда бир зум гавдаланар, қулоқларимга «Раҳмат сизга» деган майин овози эшитилиб кетарди-ю, тотли ва ҳароратли бир туйғу қалбимни тўлдирарди... Шу алпозда икки кун ўтди, учинчи кун биринчи имтиҳон эди... Меннинг келажагим, ўқиш ё ўқимаслигим шу имтиҳонга, тўғрироғи ўша ажойиб қизни учратиш-учратмаслигимга боғлиқ эди. Шундай деб ўйлаганим учун бўлса керак, ўша кун жуда эрта турдим. Ойим дамлаб қўйган чойни наридан-бери ичдим-да, йўлга тушдим. Ойим кетимдан кўчагача чиқди. Индамасам институтгача борадиган. Қаттиқ койиб бердим.

Институтда одамнинг кўплигидан эшикка яқинлашиб бўлмас эди. Мен ўтган йилиёқ имтиҳон пайтида ўқишга сира алоқаси бўлмаган одамларнинг ҳам институт остонасида санқиб юришини кўп кўрган эдим, лекин назаримда бу йил одам ўтган йилгидан ҳам кўп эди. Бир минутга уларнинг ҳаммаси кўзимга меҳнатдан қочиб юрган эркатойларга ўхшаб кўринди-ю, ғазабим қўзғади, лекин шу пайт хаёлимга: «Ўзинг-чи, ўзинг нима қилиб юрибсан?» деган фикр келиб, кўнглим ғаш бўлди. Хижолат бўлиб ўзимни оломонга урдим. Туртиб-турткиланиб юриб эшикка зўрға етиб олдим-да ўша ерда навбатчилик қилиб турган юқори курс студентларига имтиҳон қоғозимни кўрсатиб, юз машаққат билан ичкарига кириб олдим.

Ичкарида ҳам одам кўп эди. Қатор эшикларнинг олдида, ҳар ер-ҳар ерда тўп-тўп бўлиб ёшлар турар, уларнинг шивирлашган ҳаяжонли овозлари эшитилар, асабий ҳаракатлари кўзга ташланарди. Бу ерда ҳукм сурган аллақандай ваҳима менинг ҳам вужудимга сингиб, гўё қон томирларимдан юрагимга бориб етди-ю, тўсатдан оёқларим мадори қуригандай бўлди. Муқаддас кўринмас эди. Наҳотки, бошқа факультетга кирган бўлса? Зинапоядан секин юриб иккинчи қаватга чиқдим-да юрагим гуп-гуп уриб чап қўлга бурилдим.

Тор йўлакнинг нариги бошига яқин жойда, мен имтиҳон топширадиган ўттиз бешинчи аудиториянинг олдида бир гуруҳ абитуриентлар тўпланганди. Имтиҳон бошланишига уч-тўрт минут қолган. Уларга қараб бешолти қадам босганимда юрагим бирдан «шиғ» этиб, аъзойи баданим жимирлаб кетди: қизларнинг орасида Муқаддас ҳам бор эди!

Муқаддас тескари қараб турган бўлса ҳам мен уни дарров танидим; оқ шойи кўйлагининг этакларига тушиб турган икки ўрим қўнғир сочидан ва айтиб бериш жуда қийин бўлган яна алланималаридан танидим. Муқаддас бошини тез-тез иргатиб, ёнидаги дугоналарига нима тўғрисидадир куйиб-пишиб гапирмоқда эди. Яқинлашиб қолганимда қизлардан бири унга мени кўрсатиб бир нима деди. Муқаддас «ялт» этиб қаради ва юрагимни оловли ҳаяжонга тўлдириб, менга томон бир қадам босди-да, яна тўхтади. Унинг жовдираган қуралай кўзларидан, тор-

тиниб, уялиб қарашидан бир нимани сўрашдан ийманаётгани кўришиб турарди.

— Вой, айтавер, нимаси уят?— деди шу вақт қизлардан бири. Бу, ўша тунов куни муюлишда учраган ва ёнимдан ерга қараб кулиб ўтиб кетган қора холлик қиз эди.

Тўхтадим. Муқаддас менга томон яна бир қадам ташлади-да, у ҳам тўхтади.

— Кечирасиз,— деди у ва негадир қизариб тирноқларига тикилди,— кечирасиз, мен Абдуллаева бўлганим учун биринчи беш киши қаторида киришим керак эди. Шунга... шундан жуда қўрқяпман. Менинг ўрнимга киролмайсиэми? Бошқаларга айтсам ҳеч ким унамаяпти.— Муқаддас бошини кўтариб юзимга қаради. Унинг кўзлари айни вақтнинг ўзида ҳам умид, ҳам илтимос ва тасвир этиш қийин бўлган аллақандай ҳисларни ифода этиб, порлаб, жовдираб турарди.

Олдин шошиб қолдим. Муқаддаснинг бу илтимоси уч-тўрт кундан бери чизиб юрган ҳамма режаларимдан ҳам аъло чиққани учун бўлса керак, ўзимни йўқотиб қўйдим. Фақат Муқаддас бошини кўтариб, аллақандай қўрқиб қараганидагина ҳушимга келдим ва «хўп» деб юборганимни ўзим ҳам сезмай қолдим.

Одатда имтиҳонга биринчи бўлиб кириш, кузда совуқ сувга шўнғишдан ҳам қийин туюлади, ҳатто ўз билимига ишонган киши ҳам нимадандир ҳадиксираб, эти жунжикиб туради. Бу жиҳатдан мен ҳам ўзимни довураклар қаторига қўшолмайман, лекин бу сафар мен «ҳа» деб жавоб берганимда Муқаддаснинг қоп-қора кўзларида чақнаган мин-

натдорлик ифодаси кўнглимга далда берди чамаси, имтиҳонга жуда дадил кирдим, одатдагидек иккиланиб турмасдан билетни ҳам дадил олдим...

Мен «омад» деган сўзга ишонмайман, лекин «омад келиши» рост бўлса, шу сафар менинг омадим юришган экан! Менга айни ўзим тилаб юрган саволлар тушган эди: биринчи савол — саккизинчи синф программасидан Ньютон қонуни, иккинчиси қаршилик кучи, учинчиси осонгина бир мисол!..

Мен бу саволларни шунчалик яхши билар эдимки, ҳатто: «Тайёрлик кўриб ўтирмасданоқ жавоб бериб қўя қолсаммикин?» деган фикрга ҳам бордим, фақат хаёлимни йиғиштириб, ўзимни босиб олиш учунгина ўтириб ҳозирлик кўра бошладим.

Имтиҳон олувчи комиссия икки кишидан иборат эди: биттаси олтмиш ёшлар чамасидаги, туксиз юмалоқ боши қуёшда чўғдек қизариб, жигар ранг тусга кирган бир чол эди, иккинчиси тунов куни консультация вақтида Муқаддаснинг ёнига келиб ҳол-аҳвол сўраган силлиқ сочли таниш ёш домла эди. Мен ўтиришим билан у қўлида бир варақ қоғоз ушлагани ҳолда эшикка борди ва у ерда навбатчилик қилиб турган студент йигитчадан:

— Абдуллаева қани? Нимага кирмади?— деб сўради секин.

Муқаддаснинг ўрнига мен киришимга навбатчи йигитнинг ўзи рухсат берганди (эҳтимол у ҳам Муқаддаснинг ялиниб қараган кўзларига топ беролмай «хўп» деб юборгандир!) шунинг учунми, ё шошиб қолиб бошқа

сўз тополмай қолдими, билмадим, ишқилиб:
— Абдуллаева бошим оғрияпти, деб ташқарига чиқиб кетди,— деди у ва тез қўшимча қилди:— ҳозир келади!

Домладан: «Абдуллаеванинг ўрнига ким кирди?» деган саволни кутиб. юрагим пўкиллаб турувди, лекин у индамасдан жойига бориб ўтирди. У негадир ғамгин эди. Катта аудитория бўм-бўш бўлгани учун биринчи кирган беш бола алоҳида-алоҳида ўтирган бўлса ҳам, ёш домла улардан кўзини ўзмас, нимадандир шубҳаланаётганга ўхшарди. Кекса домла эса юпқа оқ шойи рўмолча билан ялтироқ дўнг пешонасини тез-тез артганича чуқур ўйга чўмган, гўё имтиҳонни ҳам унутиб юборган эди.

Таваккал қилиб биринчи бўлиб чиқдим. Даставвал ёш домла Муқаддасни сўраганини эшитганимда бир оз ҳадиксираган, савол ёғдириб йиқитишга ҳаракат қилмаса деб хавотирланган эдим. Лекин у фақат битта қўшимча савол берди. У ҳам бўлса атом ядроси тўғрисида эди. Мен бўлсам бу мураккаб ҳодиса билан шунчалик қизиқар эдимки, ҳатто ўрта мактаб дарслигидаги маълумотларгина эмас, атом тўғрисида босилиб чиққан ва кўзим тушган оммабоп мақола ва брошюраларни ҳам қидириб топиб ўқиб юрар эдим. Кекса домла буни жавобимнинг бошиданоқ сезиб қолди шекилли, гапим тугамасданоқ:

— Бўлди, ўғлим, бўлди, балли,— деди ва имтиҳон қоғозимни олиб, қўл қўя бошлади.

Мен имтиҳон қоғозимни олиб қарамасда-

ноқ беш олганимни тушундим ва тўсатдан ўзимни қушдек енгил ҳис этиб, ташқарига отилдим.

Йўлакда мени Муқаддас кутиб турарди! У рўпарадаги чанг босган ёпиқ деразанинг олдида, физика дарслиklarини кўкрагига босиб, иккита қиз билан гаплашиб турарди. Лекин эшик очилган ҳамон «ялт» этиб қаради. Шу қарашидан, катта-катта қора кўзларидан бирдан чақнаган аллақандай ифодадан у мени кутиб, мен учун қайғуриб, ҳатто хавфсираб турганини билдим-да кўнглим яна ҳам чарақлаб кетди.

Муқаддас жилмайганича олдимга келди.

— Нима бўлди?— деди у қўлимдан ушлаб. Менинг «беш» деган жавобимни эшитиши билан чеҳрасидаги гуноҳкор ифода чуқур ички бир шодлик билан алмашди-ю, юзига гўё ёруғ бир нур қуюлди.

— Вой, мен сизни йиқилиб қолмасангиз деб шундай кўрқдим, шундай кўрқдимки!— деди Муқаддас кулиб.

У яна бир нима демоқчи эди, лекин шу маҳал эшикда турган йигитча:

— Уртоқ Абдуллаева!— деб чақириб қолди. Муқаддас сесканиб кетди-да, дарҳол эшикка томон юрди, йўл-йўлакай бурилиб қаради:

— Энди менинг ҳам беш олишимни тилаб туринг!— деди у ҳаяжонли, титроқ овоз билан.

— «Тилаб туринг...» Бу нима дегани? Мен чиққунча кетиб қолмасдан кутиб туринг, дегани эмасми?.. Қандай ажойиб қиз!..

Узун йўлакда секин юра бошладим. Боя

даставвал кириб келганимда йўлакда ҳукм сурган овозлар, ваҳимали гаплар энди тагин ҳам кучайган эди. Кимдир йиғлар, кимдир уни юпатар эди. Лекин ажабо: бу гапларнинг маъноси менинг хаёлимга бориб етмас, мен фақат битта овозни — Муқаддаснинг мулоийим овозини эшитар эдим. Қулоқларим тагида унинг: «Вой, мен сизни йиқилиб қолмасангиз деб шундай қўрқдим, шундай қўрқдимки!» деган сўзлари тинимсиз такрорлар, ажиб бир мусиқа каби руҳимни эркалар, хаёлимни кўкларга кўтарарди.

Ярим соатча шу аҳволда юрдим. Сўнгра эшикка тикила бошладим. Мен билан баравар кирганларнинг ҳаммаси қайтиб чиқишди, улардан кейин кирганлардан яна битта қиз ҳам чиқди. Муқаддаснинг эса ҳамон дараги йўқ. Аста-секин юрагимда тўлиб-тошган шодлик аллақандай тараддуд ва қўрқув билан алмаша бошлади...

Қизиқ, Муқаддас кечиккан сайин менинг ҳам ҳушим ўзимга кела бошлади. Мен энди атрофимдаги қиз-йигитларни таний бошладим, уларнинг гап-сўзларига, яхши топшириб чиққанларнинг шодлигига, йиқилиб чиққанларнинг қайғусига тушунадиган бўлиб қолдим. Боя йиғлаётган қизга эътибор бермаган бўлсам, энди унинг худди Муқаддасга ўхшаган ёшгина бир қиз эканини кўриб, раҳмим келиб кетди.

Қизнинг атрофини қуршаб олган уч-тўртта дугоналари уни ҳамон юпатишар, у бўлса ҳеч кимга қулоқ солмасдан куюниб-куюниб йиғлар эди. Мен уни кўрдим-у, негадир ёш домланинг тунов кунини Муқаддаснинг кетидан

жимгина ғамгин тикилиб қолгани эсимга тушиб кетди... Кўнглимдаги бояги шодлик энди қандайдир оғир ваҳима билан алмашди. Лекин худди шу маҳал эшикда Муқаддас кўринди. Унинг аллақандай чарақлаб кетган кўзларига, худди гулханнинг таптида тоблангандек гул-гул ёнган юзига кўзим тушиши биланоқ имтиҳонни муваффақиятли топширганини англадим. Унга қараб интилдим, қўлини сиқиб табриклаш учун шошилдим, лекин йўлакда турган қиз-йигитлар уни мендан олдин қуршаб олдилар... Қизлар у билан ўпишиб кетишди, йигитлар эса қўлини қисиб табриклай бошладилар. Сўнгра Муқаддас йиғлаётган қизни қучоқлаб ниманидир қизгин тушунтиришга киришди. Мен эсам... «наҳотки, мени эсидан чиқариб юборган бўлса...»

У атрофига аланглаб, кимнидир қидира бошлади, тўсатдан кўзларимиз тўқнашди, юзидаги табассумдан мени излаганини тушундим!

У менга қараб юрди, мен унга.

— Табриклайман, Муқаддасхон!

Муқаддас бутун вужуди билан кулиб, қувнаб жавоб берди:

— Раҳмат! Кўрдингизми, навбат алмашганимиз қандай яхши бўлди? Сиз ҳам беш олдингиз, мен ҳам! Энди доим шунақа қилайлик! Бўптимми?— деди у.

— Бўпти,— дедим чин юракдан қувониб.

У юзимга бир секунд тикилди, гўё мени биринчи марта кўраётгандек аллақандай синовчан назар билан тикилди, сўнгра ерга қаради. Унинг нимадандир хижолат чекиб қулоқлари бирдан ловиллаб ёнганини кўрдим-у,

Ўзим қизариб кетдим. Муқаддас дилимдаги ҳисларни сезган эди!..

Ўртамизда қандайдир бир ўнғайсизлик вужудга келди. Бу ўнғайсизликдан бизни йўлакда юрган навбатчи йигитнинг: «Имтиҳон топшириб бўлганлар бу ерда турмасин!» деган буйруғи қутқаэди.

Секин юриб биринчи қаватга тушдик, сўнг-ра кўчага чиқдик ва остонани қуршаб олган оломонни зўрға ёриб, ётоқхона томонга ўтиб олдик. Лекин энди нима қилиш керак? Буни иккимиз ҳам билмас эдик. Мен Муқаддаснинг тўсатдан тумтайиб индамай қолганидан бирга юришимиздан сиқилаётганини, уни уялтирмаслик учун хайрлашишим кераклигини сезиб турардим, лекин оёқларим ўз ихтиёримга қарши мени илгари судраб борар, орқада қолмоқчи бўлсам ҳам қололмас эдим.

Қуёш баланд кўтарилиб, ҳамма ёқни иссиқ алангага кўмиб юборганди. Ҳарорат шунчалик зўр эдики, тротуарнинг соя тушмай қолган жойларига оёқ қўйиб бўлмас, иссиғи туфлидан ўтиб товонни куйдирарди.

Ҳавода ғир этган шабада йўқ, дарахтлар ҳам одамлардек иссиқдан толиб мудраб турарди. Қани энди шундай пайтда Муқаддас «хўп» деса-ю, бирорта серсоя паркка кириб дам олсак, ё бирга дарс тайёрласак!

Бирдан нима ҳам бўлди-ю, кўзим иккинчи қаватнинг тепасига тушди. Биз имтиҳон топширган аудиториянинг энг четги деразаси олда иккимизга қандайдир маъюс тикилиб... бояғи ёш домла турарди! «У нима қилиб турибди? Нега бундай тикилиб қарайди?» — деб ўйладим. Бир зумда қалбимни тўлдир-

ган ёруғ ҳисларга ҳам аллақандай соя ташлангандек туюлди.

Домланинг кузатиб турганини Муқаддас ҳам кўриб қолдими, ё уялганидан шундай қилдими, ишқилиб муюлишга етмасданоқ тўхтади ва ерга тикилиб:

— Сиз қаёққа кетяпсиз?— деб сўради. Мен шошиб қолдим. Азбаройи нима деб жавоб беришимни билмаганимдан:

— Мен... агар бўш бўлсангиз дарс тайёрлардик!— деб юбордим. Муқаддас бошини яна ҳам пастроқ туширди.

— Кечирасиз, мен боролмайман.

— Нега?

— Негаки... мен ўзим шунақаман,— деди Муқаддас,— беш олган куним ҳеч дарс тайёрлай олмайман.

— Бўлмаса... кинога борайлик!— дедим мен, дедим-у, шу сўзни айтишга журъат этганимдан ўзим ҳам ҳайрон қолиб, қизариб кетдим. Муқаддас «ялт» этиб юзимга қаради. Таклифим унинг қулоғига ёмон эшитилганини кўзларидан пайқадим. Лекин ўзимнинг ҳам қизариб кетганимни кўриб уялиб қолганимни сезди чамаси, кўзларидаги совуқ ифода дарҳол юмшади.

— Раҳмат. Олдин имтиҳонларни топшириб олайлик,— деди у, туфлисининг учи билан ер чизиб, кейин қўшимча қилди:

— Энди... Хайр...

Йўқ, Муқаддас буйруқ бермас, у фақат илтимос қилар, дугоналарининг кўриб қолишидан уялгани учунгина ажрашишни истар эди!

— Кўришгунча,— дедим мен.

— Хайр,— деди Муқаддас ва юзимга бир қараб олгач:— химияни ҳам шунақа қилиб топширамиими?— деб сўради.

— Албатта,— дедим кулиб.

Биз ажрашдик.

Биласиэми, илк баҳор пайтида ёмғирдан кейин осмон бошқача бир тиниқ мовийлик кашф этади. Ёмғирда чўмилган дарахтлар худди тўйга ясанган қизлардек очилиб, ҳаво хушбўй ҳидларга, қушларнинг чуғур-чуғурига тўлиб, олам яшнаб кетади.

Муқаддас билан хайрлашиб орқамга қайтарканман, менинг кўнглим ҳам худди ёмғирдан кейинги осмондек чароқлаб кетганди. Гўё ҳамма менга кулиб боқар, гўё ёлғиз мен эмас, ҳамма бахтиёр, гўё одамларнинг ҳаммаси бирдан бир-бирига меҳрибон, жуда мулойим, жуда яхши, жуда ғамхўр бўлиб қолган эдилар.

III

Уйга кечроқ қайтдим. Биз Комсомол кўлининг орқасида, Бўзсувнинг бўйида, янги участкада турардик. Ҳовлига киришим билан кўзим жигар ранг йўл-йўл пижамасини кийиб ишқомнинг тагидаги сўрида ёнбошлаб газета ўқиб ётган дадамга тушди, ойим ҳовли шипирмоқда эди. Эшикни очишим билан дадам қўлидаги газетасини, ойим супургисини ташлаб менга қаради. Афтидан кўнглимдаги шодлик

юзимда шундоқ акс этиб турган бўлса керак, иккиси ҳам бирдан:

— Бешми?—деб сўрашди.

— Шунақага ўхшайдими?— дедим мен.

Ойим пешонамдан ўпди. Дадам эса ёстиққа қайта ёнбошларкан:

— Ана, кўрдингми, кеча ўртоқлар билан гаплашиб қўйганман, десам ишонмовдинг,— деди қўлига газетасини олиб.

— Сиз бултур ҳам шунақа деган эдингиз,— деди ойим.

Дадам бирдан қўлидаги газетани четга отиб юборди, унинг оқ оралаган сийрак сочларининг тагидан бошининг қизариб кетгани, лабларининг пирпираб уча бошлагани кўринди.

— Хўп, мен ҳеч ким билан гаплашмадим. Бултур ҳам гаплашган эмасман, бу йил ҳам!— деди у, титроқ, аянчли овоз билан.

Уларнинг жанжалини, айниқса ўгай дадамнинг худди бир нимадан аразлаган ёш боланинг овозидай аянчли овозини эшитмаслик учун уйга кириб кетдим. Бир йилдан бери давом этиб келаётган бу кўнгилсиз жанжал менга жуда оғир ботарди. Биринчидан ойимнинг институтга киролмаганим учун ҳамма айбни дадамга тўнкаши қаттиқ тегса (Салим Каримович институтда ўқитувчи эди), иккинчидан, бултур бўлиб ўтган катта бир жанжал устида мен Салим Каримовичнинг ўз дадам эмаслигини, у менга фақат ўгай ота эканлигини билиб қолгандим. Ўшанда ойим, афтидан, менинг борлигимни унутиб қўйиб: «Шариф ўз болангиз эмас-да, ўз болангиз бўлганда-ку...» деб юборган, кейин кўзи мен-

га тушиб гапи оғзида қолган, лекин шу бир гапнинг ўзиданоқ менга ҳамма нарса аён бўлиб қолган эди. Бу гап менга жуда қаттиқ таъсир этган, шунчали қаттиқ таъсир этган эдики, уйдан чиқиб кетиб, бир-икки кун бошқа ёқларда юриб келгандим... Шундан кейин ойим ўз дадамнинг фронтда ҳалок бўлганини, урушдан олдин эса машинасозлик заводида конструктор бўлиб ишлаганини гапириб берганди. Мен ойимдан Салим Қаримовичга қандай турмушга чиққанини сўрамадим, албатта, лекин ўша воқиадан бери уни негадир «дада» деб эмас, «Салим Қаримович» деб чақиргим келадиган бўлиб қолди. Бунинг сабабини ўзим ҳам яхши тушунмайман, чунки Салим Қаримович ёмон одам эмас, у мени жуда яхши кўради, ўғлим деб чақиради, эҳтимол ўз боласи бўлмагани учундир, жуда яхши муомала қилади. Салим Қаримович институтда кўп йиллардан бери оддий ўқитувчи бўлиб ишлар, демак унинг қўлидан келадиган ёрдами ҳам жуда чамали эди. Лекин, ойим буни тушунгиси келмас, бултурдан бери уни қийнаб келарди. Мен дадамнинг бултур яхшигина ҳаракат қилганини, ўқишга киролмай қолганимда мандан ҳам кўпроқ изтироб чекиб юрганини билардим. У ҳатто мени институтга лаборантлик ишига жойлаштириб қўйишга ҳам ҳаракат қилиб кўрганди, лекин бунга мен ўзим кўнмагандим. Ойимдан ўз дадам тўғрисидаги гапларни эшитганимдан кейин, айниқса дадам машинасозлик заводида конструктор бўлиб ишлаганини билганимдан кейин, нимадир мени шу заводга торта бошлаган, назаримда у ерга

бормасдан бошқа жойга бориб ишласам отамнинг хотирасига ҳурматсизлик бўладигандек туюлганди менга. Олдин ойим билан Салим Каримовичнинг бу гапларимни эшитгилари ҳам келмаган эди, бироқ бир куни нима ҳам бўлди-ю, ойим эрталаб чиқиб кетиб, уйга узун бўйли, қотма, сочлари оппоқ оқарган, лекин шоп мўйловли қоп-қора одамни бошлаб келди. Бу одам Сулаймон Акрамович эди.

Сулаймон Акрамович дадамнинг энг яқин дўсти бўлганини, улар бирга ўқиб, бирга ишлаганларини, ўзи ҳам соддагина бир одам эканини кейинчалик билдим, бироқ биринчи учрашганимизда у менда ғалати таассурот қолдирган, шоп мўйлови ҳам, йўғон дўриллаган овози ҳам аллақандай ясама туюлганди.

Сулаймон Акрамович мени заводга ўзи бошлаб борган, ҳужжатларимни ўзи тўғрилатиб, ўз цехига олиб кирган ва кейинчалик қадрдон бўлиб кетган мана шу универсаль токарлик станогимда биринчи детални ўзи ясаб кўрсатган эди.

Отамнинг хотираси ҳурматидами, ё мени чиндан ҳам яхши кўриб қолганиданми, билмадим, ишқилиб, Сулаймон Акрамович менга доим хушмуомала қилар, баъзан уйига, баъзан цехнинг бир четидаги кичик, тор кабинетига бошлаб кириб суҳбатлашиб турарди. Мен унга жуда ўрганиб қолгандим. Умуман шу бир йил ичида мен заводга, моторларнинг гув-гувига тўлган катта, улуғвор цехимизга, ўзимнинг универсаль станогимга, дўстларимга жуда ўрганиб, яхши кўриб қолгандим.

Ойим билан дадам ўртасида бўлиб ўтган жанжал таъсир этди чамаси, бунинг ҳаммасини яна бир эсладим. Лекин, қизиқ, бу сафар институтга ҳужжат топшираётганимдагидек кўнглим хира бўлмади. Муқаддас билан учрашув қувончи кўнглимнинг бир четида уйғонган шубҳани енгиб кетганди...

Муқаддасни эслашим билан иссиқ бир туйғу яна аъзойи баданимни жимирлатиб ўтди. Ўзим ҳам беихтиёр жилмайиб ўтирган эканман шекилли, уйга ойим кириб:

— Супага чиқ болам, овқат тайёр, нимага куласан!— деб сўраганидагина ҳушимга келдим. Ойим кулгимни бошқа нарсага йўйиб:

— Илоҳим бошқаларидан ҳам беш бўлсин!— деб қўйди.

Овқат вақтида ойим билан Салим Қаримовичнинг орасида яна ўша эски гап қўзғалиб кетармикин, деган хавотирда эдим. Яхши ҳам бу гап қўзғалмади. Бояги сўзларнинг ўзигами, ё мен уйга кириб кетгандан кейин ҳам жанжал давом этганми, билмадим, ишқилиб, дадамнинг қовоғи солиқ эди. У ҳатто вазиятини ҳам ўзгартирмаган: ўнг қўлтиғига иккита пар ёстиқни босиб, ҳамон газета ўқиб ётарди. Еши элликларга бориб қолган, институтда ўқитувчилик қилаётган бу салобатли одам баъзан ёш болага ўхшаб кетар, арзимаган нарсадан ҳам хафа бўлаверарди.

Шундай пайтларда менинг унга раҳмим келарди. Бугун вақтим чоғ бўлгани учунми, билмадим, ҳар қалай унга бирон яхшилик қилгим келди. Тўсатдан хаёлимга: «булар менинг Муқаддасни севиб қолганимни билиб қолишса нима қилишар экан?» деган фикр

келди. Бир дақиқа кўзимга супанинг четида ўтириб, дадамга уялибгина пиёлада чой узаётган Муқаддас кўриниб кетди.

Бу орзу шунчали ширин эдики, унинг давомини ўйлаш истагида овқатдан бир-икки қошиқ едим-да, жойимга бориб ётдим... Мен ҳовлининг кун ботиш томонидаги хилват бурчакка, ўзим эккан икки туп олманинг тагига каравот қўйиб олгандим. Каравотнинг остидан ариқча ўтар, тун-кун тинимсиз оққан сув кечалари руҳимни аллалар, китобдан чарчаган чоғларимда ором берарди.

Бугун бу хилват жой кўзимга яна ҳам жозибали кўриниб кетди. Ўзимни каравотга ташлаб, олманинг қуюқ япроқлари орасидан осмонга тикилдим.

Қуёш ботган, боғни фақат ёз оқшомларидагина бўладиган майин ва сокин бир қоронғилик чулғамоқда эди. Жимжит, фақат қўшни ҳовлида чақалоқнинг йиғиси-ю, каравотнинг тагидан ўтаётган сувнинг майин шилдираши эшитилади, япроқлар орасида битта-яримта олтин нуқталар жимирлайди. Ана, қаердандир узоқдан, афтидан кўлдан бўлса керак, қандайдир маъюс, лекин ёруғ эсдаликлар уйғотувчи бир куйнинг овози кела бошлади. Хаёлим кузда илиқ мамлакатларга қараб учган қуш каби, яна Муқаддасга қараб учди... Орзунинг чегараси йўқ. Мен унинг шу уйда, шу ҳовлида юришини, шу ариқнинг бўйида, супанинг ёнидаги краннинг тагида ўтириб, ажойиб қўнғир сочларини ювишини кўз олдимга келтирдим...

Узоқдан, кўлдан эшитилаётган маъюс куй секин авжига чиқмоқда эди. Куй авжига

чиққан сайин менинг ширин хаёлларим ҳам чуқурлашиб борарди... Биз, албатта, бирга ўқиймиз, ҳар кунни ярим кечагача бирга ўтириб дарс тайёрлаймиз, сўнгра... Сўнгра уйдан чиқиб, бу ерга келамиз... Йўқ, мен бир ўзим чиқаман ва каравотга ётиб уни кута бошлайман. У бўлса... Уй йиғиштирган бўлиб яна анчагача чиқмай ўтириб олади. Ниҳоят, уйнинг чироғи ўчади ва қоронғида унинг шип-шип этган оёқ товушлари, «қаёқда қолдингиз, Шариф ака?» деган майин овози эшитилади. Мен ўрнимдан сакраб тураман ва уни қўлларимга кўтариб, кулган лабларидан, кўзларидан ўпаман...

Дарвоза томондан эшитилган «Шариф, ҳо Шариф!» деган овоз хаёлимни бўлиб юборди. Ўрнимдан туриб ўтирдим.

— Биров чақиряпти, чиқиб қара!— деди ойим. Шу вақт «Шариф, ҳо Шариф!» деган овоз қайта такрорланди. Бу — Тўлаганнинг овози эди.

— Тўлаганга ўхшайдими?— деди ойим ҳам.

Тўлаган иккимиз бир цехда ишлардик. У мендан икки йил олдин заводга кирган «тажрибали» токарлардан. Бултур ишга кирганимда Сулаймон Акрамович мени унга «шоғирд» қилиб тайинлаган эди. Шундан бери Тўлаган ўзини менга яқин олиб юрар, мен ҳам уни ҳурмат қилардим. Лекин ҳозир унинг келиши менга негадир ёқмади, ҳатто кўнглимда аллақандай бир қўрқув уйғотди: «Кечаси нима қилиб юрибди?»

Сўрининг ёнидан ўтаётганимда Салим Каримович: «Заводдаги ошнанг бўлса бояги гапни айтиб юрма яна!» деб огоҳлантирди. У ёр-

дам масаласини айтмоқчи эди. Гарчи мен унинг ким билан гаплашганини билмасам, ёрдамини сезмасам ҳам, дадам деярли ҳар куни бир марта мени огоҳлантириб қўяр, афтидан «бу гап»ни бировлар эшитиб қолишини истамас эди.

Тўлаган дарвозанинг олдида, ариқнинг бўйидаги толга суяниб, папирос чекиб турарди. Қоронғида юзи кўринмас эди. Лекин чап қўлини шимининг киссасига суқиб, оёқларини чалиштириб, гавдасини бир оз олдинга эгиб туришидан кўзимга худди уриш учун пайт пойлаб турган безорига ўхшаб кетди. Мени кўргач, у папиросини фижимлаб оёғининг остига ташлади ва қўлини чўзаркан:

— Хўш, жаноблари, нима қилиб юрибдилар?— деб сўради. Унинг бу гапи менга гўё: «Хўш, бизга билдирмасдан ишдан қочиб қолибсан-да!» дегандай эшитилди.

— Ҳа, нима қилибман?— дедим шошиб, «Гап очиб қолса ишинг бўлмасин дейман. Ростдан ҳам, ўқийманми, йўқми — нима ишлари бор?» деган фикрни кўнглимдан кечириб, ўзимга ўзим далда бериб қўйдим.

Тўлаган кўкрагимга бир уриб кулди.

— Тағин нима қилибман, дейди-я бу акам! Отпускага чиққан одам шунақа қиладими, ўн кундан бери бир бормабсан-а? Наҳотки дўстларингни кўргинг келмаса?

Бу гапини эшитиб бирдан кўнглим жойига тушди. Севиниб кетиб, мен ҳам унинг кўкрагига бир мушт туширдим.

— Қўл тегмаяпти, дўстим, қани уйга кир, бирпас гаплашиб ўтираминиз,— дедим қандайдир енгил тортиб, лекин Тўлаган кирмади.

Уни менга Сулаймон Акрамович юборган экан. Эртага заводга бориб учрашар эмишман. Юрагим яна «шув» этиб кетди.

— Нима ишлари бор экан? Айтмадиларми?

— Йўқ,— деди Тўлаган. У яна папирос олиб тутатди. Гугуртнинг ярқ этган шуъласида лабларидаги табассум кўриниб кетди.

— Нега куласан?

— Узим...

— Отпускаи маҳалидаям тинч қўйишмайдилар-да!

— Оббо сени-эй!— Тўлаган қаҳ-қаҳ уриб кулди ва елкамдан қучоқлаб ўзига тортди:— Сулаймон Акрамовичнинг сенга айтадиган гапи бор экан, шунга чақирди.

— Қанақа гап?— дедим шубҳаланиб,— нимага яширасан?

— Ие, қизиқмисан?— деди Тўлаган,— унинг нима дейишини қаёқдан билай? Эртага ўзингга айтар ахир!..

Тўлаган кетди. Мен дарвозанинг олдида анча туриб қолдим. Кўнглим ғаш, бояги қувончли, ширин, аммо таги йўқ хаёллардан асар ҳам қолмаган эди.

«Нимага чақириши мумкин? Яна қанақа гап чиқиб қолдйкин? Е институтга кирмоқчи бўлганимни эшитиб қолдимикин? Эшитиб қолган бўлса нима дейман? Умуман... шундай яхши коллективдан, бир йил ишлаб орттирган дўстларимдан, ажраб тўғри қиялпманми, йўқми?» бир ҳафтадан бери унутишга ҳаракат қилиб юрган им бу ўйлар хаёлимни яна чулғаб олди.

Эрталаб туриб мундоқ ўйлаб қарасам кечаси чеккан ташвишларим ўзимга бачкана туюлди.

— Бориб тўғрисини айтаман! Бир қизни яхши кўриб қолдим дейман, вассалом!

Шу фикрни кўнглимга қаттиқ тугиб соат ўн бирлар чамасида уйдан чиқдим. Соат ўн иккида ишчилар овқатга чиқади. Мен худди ўша пайтга етиб боришни кўзлаган эдим, лекин нима ҳам бўлиб автобус кела қолмади-ю, мўлжаллаган вақтимга етиб боролмадим.

Автобус пропуск бюросининг рўпарасида тўхтади. Соат ўн иккидан чорак ўтган, ишчилар овқатга чиқиб кетишган эди. Ичкарига, цехлар жойлашган катта қўрғонга киришни ҳам, ошхонага боришни ҳам билмасдан ҳайрон бўлиб тургандим, кўчанинг ўнг юзидаги завод бошқармаси жойлашган, чанг ва қурумдан кул ранг тусга кирган кўримсиз бинонинг эшигида Кулоянц деган армани йигит кўрииб қолди. Кулоянц иккимиз бир бригадада ишлар эдик. У бошқарма буфетидан чиққан бўлса керак, бир қўлида нон, бир қўлида бир қарич келадиган йўғон колбаса ушлаб, иштаҳа билан чайнаб турарди. Мени кўриб қолиб, колбаса ушлаган ўнг қўлини кўтарди-да оппоқ тишларини ярқиратиб кулди:

— Ээ... академик! Нима қилиб турибсан? Ут бу ёққа!

Кулоянцнинг мени «Академик» дейиши бежиз эмас эди. Ўтган йили кузда, дастлаб заводга ишга кириб қийналиб юрган чоғларимда, бир куни нима ҳам бўлиб бригадамизда

Ўқиш ва иш тўғрисида қизғин баҳс чиқиб қолди. Ушанда мен Кулоянцга қарши гапириб (унинг нима дегани ҳозир эсимда ҳам йўқ), «Суворов генерал бўлишни орзу қилмаган солдат солдат эмас, деган, катта инженер, ё олим бўлишни орзу қилмаган ишчини ҳам яхши ишчи деб бўлмайди!» деб юборган эдим. Бу гапим баъзиларга маъқул тушиб, баъзиларга маъқул тушмаган бўлса ҳам кўпчилик эсидан чиқариб юборган эди. Фақат Кулоянц ўшандан бери мени «Академик» деб чақирадиган бўлганди. Унинг бу лақаби олдин ғашимга тегиб, жаҳлимни чиқарган, кейинчалик нимагадир, эҳтимол ҳазил эканини тушунганим учунми, ўрганиб кетгандим. Лекин қизиқ, бу сафар Кулоянцнинг «Академик» деб чақирishi нима учундир жуда қаттиқ ботди. Кўчадан ўтиб, унинг ёнига борарканман, бутун вужудимни титроқ босганди.

— Хўш? Академик бўлсам нима бўпти?— дедим унинг қоп-қора соқол босган юзига, ярқираб турган оппоқ тишларига қадалиб,— нега шу гапингни қўймайсан?

Кулоянц нон чайнашдан тўхтаб, юзимга таажжуб билан тикилиб қолди. Бир-бирига туташган йўғон қошлари олдин чимирилди, учи эгилган узун катта бурни керилиб, қуёшда куйган қоп-қора юзига кескин ва аллақандай совуқ ифода бағишлади, кейин оппоқ тишларини яна ярқиратиб қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди.

— Ие, қачондан бери бунақа ҳазил кўтармайдиган тегма нозик бўлиб қолдинг? Заводдан кетиб яна ўша интеллигентлигингга борибсан-да, қадрдон?

— Интеллигент бўлсам нима қипти? Интеллигент сендан...

— Ие, ақли ҳушинг жойидами? Олдин кўришайлик!— деди Кулоянц, бироқ қўлини беришдан олдин кўкрагимга бир мушт туширди, сўнгра кулганича елкамдан қучоқлаб, бошқарма жойлашган бинога етаклади!

— Қани, юр, сени кутиб ўтирибмиз!.. Аммо лекин бунақа одатингиз йўқ эди-ю, ўртоқ академик! Тинчликми ўзи?

Кейинчалик, бир-икки ой ўтиб, кўнглимдаги ғалаёнлар босилгандан сўнг, ўша куни Кулоянцга айтган гапларим, қилган муомалам эсимга тушиб кетса уялганимдан юзимга қон тепар, астойдил изтироб чекардим. Ўша куни эса унинг ҳазилига нақадар дағал жавоб бераётганимни ҳатто сезмас ҳам эдим.

Ўттизинчи йилларнинг бошида завод билан бирга қурилган бинонинг ичи хийла қоронғи, тор ва кўримсиз эди. Лампочка ёқиб қўйилган тор йўлакнинг икки томонидаги баъзиларига оқ тунука, баъзаларига чарм қоплаган ва тез-тез очилиб ёпилаётган қатор эшикларнинг ёнидан ўтиб, йўлакнинг охирига етдик ва чап қўлдаги уч бурчак хонага кирдик. Бу — завод комсомол комитетининг хонаси эди.

Хонада секретарнинг ўзи йўқ, тўрда, рамкага солинган фахрий ёрликлар қўйиб қўйилган шкафга суяниб Тўлаган ўтирарди, унинг олдида ҳам бир-икки тўғрам колбаса билан бир бурда нон бор эди.

— Ээ... яхши келдинг!— деди у, ўрнидан туриб,— биз сени цехда кутдик — келмадинг. Сулаймон Акрамович парткомнинг олдига кириб кетдилар. Ҳозир келиб қоладилар. Ўтир!

Уйдан чиқишда кўнглимдаги бор гапни айтишга қаттиқ аҳд қилиб, зарур бўлса ҳатто ҳужумга ўтишни ўйлаб келган бўлсам ҳам, Тўлаганнинг гаплари дилимда яна шубҳа аралаш қўрқув уйғотди. Тўлагандан: «Нимага чақирибди, сўрадингми?» демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эдим ҳамки, Кулоянц сўзимни бўлди.

— Бу академизимиз отпусмага чиққандан бери жа айниб, инжиқлашиб қолибдилар! Бир нима десанг яна ўша бултурги гапдан келадилар!

Тўлаган пешонасини бекитиб, ўнг қошини тўсиб олган қалин, типпатик сочларини бармоқлари билан орқага тараркан:

— Қайси гапларни айтасан?— деб сўради.

— Ҳа, ўша гаплар-да! Эсингдами?..

Ҳужумга ўтиш пайти келган эди. Е ўз фикрларимни исбот қилишим, ё таслим бўлишим керак эди.

— Менга қара, Кулоянц?— дедим,— академик деб бир мазақ қиласан! Интеллигент деб бир куласан... Нима демоқчисан ўзи? Ишчилар синфини интеллигенцияга қарши қўймоқчимисан?

Эшикдан кираверишдаги диванга чўкиб ўтириб нон билан колбасани тушираётган Кулоянц оғзидагини юта туриб ғалати жилмайиб қўйди, кейин:

— Хўш, яна қанақа тухматларинг бор?— деди-да бирдан чаққон сапчиб туриб олдимга келди. У ҳамон кулимсирар, бироқ бурун каткалари кенгайган, кўзлари қисилган эди.— Баҳсдаям мард бўлиш керак, дўстим, тушундингми?.. «Интеллигенцияга қарши эмиш-

ман»... Чепуха!.. Мен меҳнатдан қочадиган, меҳнатдан ўлимдан қўрққандек қўрқадиган, турмушда фақат осон йўллارни қидирадиган ҳозирги замон бойваччаларига қаршиман! Тушундингми? Мен ўшанақа бойваччаларни айтяпман сенга! Билдингми? Ё унақаларини ҳам ҳурмат қилайликми?..

Тўлаган юзини тириштирди:

— Ээ... қўйсаларинг-чи, шу эски гапни!— деди у қўлини силтаб.

Лекин Кулоянц бир қизишиб кетса уни бо-сиш қийин эди.

— Мен аминманки, меҳнатнинг қадрини билмасдан туриб, меҳнаткаш одамни ҳурмат қилишни ўрганмасдан туриб киши яхши олим ҳам, яхши инженер ҳам бўлолмайди!— дерди у, бурун катакларини кериб.— Бу қуруқ, дабдабали гап эмас. Мен ўзим ўшанақа бойвачча эдим. Шу заводга келиб одам бўлдим. Шу завод мени турмушга ўргатиб одам қилди!

Шу маҳал орқамда:

— Бунинг ўзи-чи, ўзи?— деган йўғон, дўриллоқ овоз эшитилди.

Бўсағада кенг елкалари билан бутун эшикни тўсиб Сулаймон Акрамович турарди. У хийла олдин келиб, баҳсимизни эшитиб турган бўлса керак, шоп мўйловининг тагида табассум яширинганди, Кулоянцга яна жон кирди.

— Мен ҳам шуни айтяпман-да, ўзиям шу ерга келиб одам бўлди-ку!

Ўрнимдан туриб, Сулаймон Акрамович билан кўришдим. Унинг катта ялпоқ кафтини икки қўллаб сиқарканман, тўсатдан, уйдан

чиқишда ўйлаб қўйганимдек унга бор гапни тўкиб сололмаслигимни сездим.

Ундан қўрққаним учун эмас, аксинча, у менга, заводга келиб одам бўлганимга астойдил ишонгани, мени яхши кўриб, ҳурмат қилгани учун ҳам, бор гапни айтолмаслигимни сездим.

Уни алдаш қанчалик оғир бўлмасин ҳақиқатни очиб, унинг ишончини емириш ундан ҳам оғир эди!

— Қалай, яхши дам оляпсанми?— деди Сулаймон Акрамович.

— Емон эмас,— деб ғудрандим.

Иккимиз ёнма-ён ўтирдик. Сулаймон Акрамович кассасидан рўмолчасини олиб, оппоқ оқарган қалин сочларини, мунчоқ-мунчоқ тер оқаётган юзини артиб, нимагадир «уф»лаб қўйди. Бугун менга унинг пешонасидаги ажинлар кўпайгандек, яна ҳам чуқурлашгандек, ҳатто шоп мўйлови ҳам қандайдир осилиб, бурунги улуғвор кўринишини йўқотиб қўйгандек кўринди. Қаттиқ чарчагани қисилган кўзларидан ҳам билиниб турарди.

— Хўш, мен сенларни бир масалада чақирдим,— деди Сулаймон Акрамович ва кулимсираб қўйди,— аммо... ҳали ҳозир сир тутасанлар...

Тўлаган билан Кулоянц баравар стуллари-ни суриб, яқинроқ ўтиришди.

— Ўзларингга маълум — деди Сулаймон Акрамович,— ҳозир ҳар бир завод, ҳар бир корхонада ишчилар Коммунистик меҳнат бригадаси деган ном олиш учун кураш бошлаб юбордилар. Завод партия ташкилоти ҳамма цехлар ва бригадаларнинг иши, интизоми,

бригада аъзоларининг ахлоқи ва ҳоказолар билан танишиб чиқиб, бригадаларингни келажакда шу номни олишга лойиқ, деб топди...

Сулаймон Акрамович бу хабар бизларга қандай таъсир қилганини билмоқчи бўлгандек, ҳар биримизга бир-бир тикилиб олди.

— Энди бу ёғи ўзларингга боғлиқ,— деди у,— биттанг бригадир, биттанг комсомол раҳбари, биттанг яхши ишчисан. Яна бир яхши жойи — уювларингни ҳам ўрта маълумотларинг бор...

— Жудаям ерга уриб юбордингиз-ку, кишини!— Кулоянц қалин қоп-қора соқолини кафти билан қаттиқ ишқалаб кулди.— Политехника институтининг иккинчи курс студенти бўламиз, Сулаймон Акрамович!.. Унақа деманг-да!

— Э, кечирасан, эсимдан чиқибди.

— Биз ҳам сиртқи бўлимга ҳужжат топшириб қўйганмиз?— деди Тўлаган, пешонасига тушиб турган қалин сочларини жаҳл билан орқага силаб,— яқинда имтиҳон топширамиз...

— У ёқда келаси йили техникумни битирадиганлардан Цой Борис бор,— деди Кулоянц.

— Биладан, биладан... Шундай қилиш керакки, қўлга киритилган ютуқлар кундан-кунга ортиб борсин-у, сира пасаймасин! Сенлардан илтимос шуки, шу ишга ўзларинг бош бўлинглар!— деди Сулаймон Акрамович ва тўсатдан менга юзланди.— Сени бу ерга чақиришдан мақсад шуки, авеоло бу гаплардан хабардор бўлиб қўйгин. Иккинчидан... сиртдан ўқиш масаласини тезроқ ҳал қилгин.

Истаган институтга киришинг мумкин, лекин заводдан кетишни маслаҳат бермайман... Нима дейсан?

— Нима ҳам дерди? Бизни ташлаб кетиб кўрсинчи! — деди Тўлаган. Унинг узунчоқ бугдой ранг юзи ҳаяжондан ловиллаб ёнар, кўзлари қувончдан чақнарди.

Коммунистик меҳнат бригадасида ишлаш! Сиртдан ўқиш!.. Тўсатдан иккиланиб қолдим. Тарозининг Муқаддас турган палласи қанчали оғир бўлмасин, бу ёғининг ҳам салмоғи оз эмаслигини сезардим... Нима қилиш керак?

Кўз олдимга негадир имтиҳондан кейин Муқаддаснинг жилмайиб туриб: «Энди ҳамма имтиҳонларни ҳам шунақа қилиб топширайлик-а?» дегани келди...

Секин Сулаймон Акрамовичга қарадим. У рўмолчаси билан еллиниб, кулимсираб ўтирарди. Унинг юзидаги бояги чарчоқлик йўқолган, пешонасидаги ажинлар ҳам гўё камайганди, лекин унинг чеҳрасида ҳам ўз муваффақиятларидан хурсанд одамларда бўладиган аллақандай совуқ, ёқимсиз бир мамнулик бордек туюлди менга.

— Хўп, уйдагилар билан маслаҳатлашиб кўрай,— дедим ва ерга қарадим.

Кулоянц шартта ўрнидан туриб кетди.

— Сен ёш боламисанки, ойинг билан маслаҳатлашсанг!

Мен катта жанжал бўлишини кутгандим, бироқ Сулаймон Акрамович Кулоянцнинг сўзини бўлди:

— Майли, маслаҳатлашсин, маслаҳатли тўй тарқамас деган гап бор, Сережа,— деди

ва иккала қўлини столга тираб, ўрнидан турди.

— Соат бир бўлди. Ишга чиқайлик. Гап шу, дўстларим. Бу ёғи энди сенларга боғлиқ. Башарти бу ёғини ҳам ўрнига қўйсаларинг ойнинг охиридами, ўрталаридами — масалани ишчиларнинг ўртасига ташлаймиз!..

Заводга кирмадим. Пропуск бюросининг ёнида хайрлашдик.

— Ойингга салом айт,— деди Сулаймон Акрамович,— яхшилаб тушунтир!

Кулоянц елкамдан қучоқлаб:

— Бояги гапларга хафа бўлма!— деди кулиб,— ҳазилга тушувасан-ку, дўстим!

Автобус келмаган эди. Худди бир нарсасини йўқотган одамдек, остановкада туролмасдан, пиёда кетдим. У маҳалда қанчали катта хато қилганимни астойдил тушунмасам ҳам, ҳарқалай, келажагим учун муҳим бўлган бир нарсани тарк этганим кўнглимда турарди. Бу ажойиб таклифни Муқаддасни деб рад этдим, албатта. Лекин Муқаддаснинг ўзи ким? Қанақа қиз? У кўнглимга умид бағишлайдиган бир гап айтдимикин, шунчаликка борсам? Умуман лоақал бирга дарс тайёрлашни ҳам хоҳламаган нотаниш бир қизни деб оғир бўлса ҳам шарафли йўлдан юрмасдан бошқа ёқларга бурилиб кетишим тўғрими?

Автобусга тушмасдан пиёда кетарканман, шу ҳақда ўйлардим. Бу ўйларимга кўнглимдан аниқ жавоб тополмасдим. Фақат бир нарса равшан эди: бундан кейин қайси йўлдан кетишим ўша нотаниш қизга, Муқаддасга боғлиқ эди!

Аҳволимнинг чатоқлиги шунда эдики, Муқаддас иккимизни бир-биримизга яқинлаштира оладиган яккаю ягона восита ҳозирча имтиҳон эди. Шунинг учун ҳам имтиҳондан қўрқиш у ёқда турсин, унинг тезроқ келишини истардим.

Имтиҳон куни яна жуда эрта уйғондим. Бу сафар чойга ҳам қарамасдан апил-тапил кийиндим-да, институтга чопдим. Имтиҳонга кечикиб қолишимдан эмас, Муқаддаснинг бошқа биров билан келишиб қўйишидан қўрқардим. Лекин институтга етиб, таниш акацияларга кўзим тушиши билан беҳудага қўрққанамни, умуман тўрт кундан бери чекиб келган изтиробларим, умидсизликдан қийнаиб юрганларим — ҳаммаси бекор эканини тушундим: Муқаддас мени кутиб турарди! Аввалги сафаргидек ичкарида, аудиториянинг эшигида ҳам эмас, кўчада, институтнинг олдидаги акациянинг тагида кутиб турарди!..

Бу сафар унинг эгнида ҳаво ранг крепдешин кўйлак, бошида тагдўзи дўппи, оёғида енгил босоножка эди. Ҳаво ранг кўйлак чеҳрасини очиб юборганиданми, ё тагдўзи дўппи жуда ярашиб тушганиданми, билмадим, ишқилиб, Муқаддас кўзимга тунов кунгидан ҳам латофатли бўлиб кўринди. У шундай жозибали ва масъум эдики, илк гуллаган бодом ниҳолини эслатарди. Мени кўриши билан олдимга қараб юрди. Кўзларида бирдан чақнаган қувончдан, лабларида ўйнаган табассумдан Муқаддаснинг мени, ёлғиз мени кутиб турганини билдим-у, юрагим яна баҳор куй-

ларига, баҳор қуёшидек илиқ ва ёруғ ҳисларига тўлиб яйраб кетди.

Биз қўл беришиб кўришдик. Муқаддас қошларини ўпкалагансимон чимириб:

— Вой, мен сизни кечикиб қолармикинсиз деб, жонимни ҳовучлаб турибман-а?— деб кулди. Менга унинг кулгисида ҳам аллақандай эркалик аралаш бир гинахонлик бордек туюлди.

— Мен кечикар эканманми?— дедим,— сиз билмайсиз Муқаддас, мен сизни ҳар куни...

— Юринг,— деди Муқаддас сўзимни бўлиб, гўё гапимнинг охирини эшитишдан қўрқиб,— ичкарига кирайлик...

Худди тунов кунгидек менга яна шундай туюлдики, гўё у юрагимдаги туйғуларни сезар, севиб қолганимни ҳис этар ва буни гапириб қолишимдан қўрқар эди.

— «Қандай ажойиб қиз!»— Муқаддаснинг ўрнига имтиҳонга кирарканман, кўнглимдаги ҳамма ғалаён босилган, хаёлим равшан эди.

Лекин турмуш шунақа нарса эканки, у ўнг қўли билан бошингизни силаса, чап қўли билан юзингизга тарсаки тушуриб тураркан. Уша куни имтиҳондан йиқилишимга оз қолди. Қизиғи шундаки, бунга дадам сабаб бўлган экан. Буни мен имтиҳон олган озғин, нимжон домланинг аудиторияга киришим билан бир имтиҳон қорозимга, бир юзимга тикилиб: «Салим Каримович сизнинг кимингиз бўлади?» деган саволиданоқ тушундим. Бир дақиқа ҳушимни йўқотиб, довдираб қолдим, лекин шу заҳотиёқ миямда бир нарса «ярқ» этиб, чолнинг мақсадини ҳам, истехзоли жилмайишини ҳам — ҳаммасини ёритиб юборди. Айни за-

монда юрагимдаги қўрқув ҳам қаёққадир йўқолди. Ҳаёлимдан: «Қулатса қулатар!» деган фикр ўтди, бу фикр кўнглимда қандайдир шўхлик аралаш бир жасорат уйғотди-ю, диллик билан:

— Ҳеч кимим!— деб жавоб бердим чолга.

— Нима?— деди у пастдан юқорига қараб.

— Ҳеч кимим!— такрорладим мен,— умуман... жавобимга қараб баҳо қўяверасиз, домла, мен сиздан енгиллик сўрамайман!..

Чолнинг ажин қоплаган узунчоқ юзига бирдан мулойим нур тушиб, кўзларида илиқ табассум жилваланди.

— Марҳамат, олинг!— деди у, ўйинчоқ ёғоч куракчага ўхшаган кичкина кафтини столдаги билетларга чўзиб.

Мен қўлимга теккан биринчи билетни олдим ва одатдагидек саволларни ўқиб ҳам турмасдан деразанинг ёнига ўтиб ўтирдим. Утиришим билан комиссиянинг иккинчи аъзоси ҳам кирди. Бу — қишлоқ аёлларига ўхшаб кетган, соддагина кийинган новча, семиз бир хотин эди.

— Хўш, нечанчи билет?— деди чол, аллақандай хушчақчақ овоз билан.

— Ун тўртинчи.

Менга учта савол — Ньютон биномининг ечилмаси, кесик конуснинг ҳажми (ечими билан) ва битта мисол чиққан эди.

Билганда қийин савол ҳам осон бўлиб кўринади кишига. Бу учта савол, аслида хийла мураккаб бўлса ҳам, жуда осон туюлди. Бунинг устига чол ҳам бояги гаплардан кейин менга тез-тез қараб жилмайиб қўяр, гўё кўнг-

лимга далда берарди. Бу ҳам сабаб бўлди-ю, биринчи бўлиб қўл кўтардим.

— Марҳамат!— деди чол ва кафти билан столни «шап» этиб уриб, рўпарасидан жой кўрсатди.— Қулоғим сизда, яхши йигит.

У худди ёқимли куйни эшитишга ҳозирлангандек, кичкина нимжон гавдасини орқага, креслонинг суянчиғига ташлаб, кўзларини шифтга тикди. Сўнгра то мен жавоб бериб бўлгунимча вазиятини ўзгартирмади, фақат баъзи-баъзидагина қўлини столга ташлаб, узун ингичка бармоқлари билан уни чертиб қўяр, лекин шунда ҳам жавобим унга ёқяптими, йўқми — билиб бўлмас эди.

Имтиҳон топшираётганда ўз жавобининг домлага қандай таъсир этаётганини билмаса жуда қийналиб кетади киши. Бир-икки марта ер остидан чолнинг ёнидаги аёлга кўз ташладим, лекин унинг гўё ярми чўрт кесиб ташлагандек калта бурунли семиз юзидан бир нимани билиб олиш қийин эди. Ниҳоят, бор гапимни айтиб бўлдим. Чол вазиятини ўзгартирмасдан:

— Саволингиз йўқми?— деди, афтидан аёлга мурожаат этиб.

Аёл истар-истамас лабини қимирлатди:

— Йўқ.

— Уч!— деди чол, бирдан ўзини олдинга ташлаб, ва кўкраги билан столга суяниб. Унинг сал қисилган кичкина кўзларида, юпқа лабларида табассум ўйнагани учунми, билмадим, ҳеч чўчимасдан:

— Нега энди уч бўлар экан?— деб сўрадим.

— Негаки, молига қараб пул тўлаймиз-да, яхши йигит!— деди чол, бармоқлари билан столни асабий тақиллатиб. Бу сафар, совуқ бир титроқ аъзойи баданимни жимирлатиб ўтди.

— Қўшимча савол беринг!— дедим, дедим-у, овозимнинг бирдан қандайдир ўзгариб бўғиқ эшитилганини пайқаб қолдим.

— Қўшимча савол денг? Ҳм...— деди чол,— хўш... ҳмм... қани, арифметик прогрессиянинг формуласини ёзиб беринг-чи!..

Қўлларим негадир титрар эди... Нега? Ахир арифметик прогрессия формуласи эсимда турибди-ку! Мен қинғир-қийшиқ рақамларни тез ёзиб кўрсатдим:

$$Sn = \frac{a_1 (n-1)}{q-1}$$

Чол тўсатдан қаҳ-қаҳ уриб кулди:

— Икки!— деди у ва рўмолчаси билан кўзларини артаркан, қўшимча қилди:

— Қани бўлмаса геометрик прогрессиянинг формуласини ёзинг-чи, кўрайлик!

Қоғозни олдимга сурдим ва чолнинг кулгисига дарҳол тушундим: боя ҳаяжон устида арифметик прогрессия формуласи ўрнига геометрик прогрессия формуласини ёзиб юборган эканман.

— Кечирасиз,— дедим,— бу...

— Икки!— деди чол. У ҳамон кўкрагини столга тираб, кўзларимга жилмайиб боқарди...

Йўлакда мени Муқаддас кутиб турарди. Ҳозир у билан ажрашишимга, қайта кўриш-

майдиган бўлиб, бир умр ажрашишимга ақлим етиб турарди. Лекин кўзларимга тикилиб, нимагадир жилмайиб ўтирган бу чол... Шартта ўрнимдан турдим:

— Истаган баҳонгизни қўйинг!

Чол яна қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди.

— Яша! Ўғил бола экансан!— деди у ва имтиҳон қоғозига тез қўл қўйиб аёлга чўзди, аёл ҳам кулимсираганича қўл қўйди-да, менга чўзди. Бирдан бутун аъзойи баданимда кучли чарчоқ ҳис этиб, бўшашиб ташқарига томон юрдим. Эшикка яқинлашиб қолганимда аудиторияга Муқаддас кирди. Афтидан, рангим ўчиб, алланечук бир ҳолатда бўлсам керак, унинг кўзлари катта-катта очилиб: «Сизга нима бўлди!» деган ифода пайдо бўлди, лекин тўхтаб унга жавоб берадиган пайт эмас эди. У кўзларида шу савол билан ёнимдан ўтиб кетди. Мен ташқарига чиқдим.

Домла мен ўйлагандек «икки» эмас, «уч» қўйганини йўлакка чиққанимдагина билдим. Лекин олдинги «беш» олдида бу «уч» кўзимга жуда хунук кўринди шекилли, кўнглимни ғаш қилди...

Муқаддас ярим соатларда чиқди. У эшикда кўриниши биланоқ кўзлари билан мени излаб топди, атрофини қуршаб олган дугоналарига аллақандай асабий овоз билан: «тўрт-тўрт!» деб жавоб берганича тўппа-тўғри олдимга келди. Қошлари сал чимирилган, кўзлари нимадандир қўрққан кийикнинг кўзларига ўхшарди.

— Вой, сизга нима бўлди?

— Нима бўларди, уч олдим!— дедим мен. Муқаддасга биров мени «икки» олди де-

ган бўлса керак, «хайрият» дегандек чуқур нафас олиб энтикди, юзига қон югурди.— Хафамисиз?— деди у, кўзларимга тикилиб, деди-ю бошини эгиб секин қўшимча қилди:— Мен сизга жавр қилдим...

Рўпарамда бошини қуйи солиб туришидан, овозидан, жовдираган кўзларидан мени деб изтироб чекаётганини билишнинг ўзи бир олам қувонч, бир олам бахт эди.

— Нимага хафа бўлар эканман! Битта учининг зарари йўқ...

Муқаддас «ялт» этиб юзимга қаради, бошини тез-тез силкитиб тасдиқлади:

— Рост, рост, битта учдан қўрқмасангиз ҳам бўлади. Лекин бу ёғига эҳтиёт бўлинг. Энди мен ҳам сизга жавр қилмайман,— деди у яна гуноҳқорона жилмайиб.

Кўчага чиқиб хайрлашаётганимизда Муқаддасдан яна бирга дарс тайёрлашни илтимос қилдим. Муқаддас бу сафар ҳам кўнмади. Лекин шунга қарамасдан кўнглим негандир тинч эди. Уша куни менга Муқаддаснинг қалбида ҳам яхши бир ҳис уйғонаётганга ўхшаб кўринганди.

— «Бу ҳақиқатми, ё амалга ошмайдиган бир ширин хаёлми?»

Бунинг хаёл эмас, ҳақиқатга яқин бир нарса эканига иншодан имтиҳон берган кунимиз ишондим.

Иншони биринчи қаватдаги ўн олтинчи аудиторияда бир неча группа бирлашиб ёзиши керак эди. Мен кирганда, аудитория одамга тўлиб қолган, фақат энг олдинда, домлар ўтирадиган жойнинг қаршисидагина, биринчи столда бир-иккита бўш жой қолганди.

Лекин аудиторияга одам ҳамон ёпирилиб кирмоқда, жадалламасам ўша жойдан ҳам қуруқ қолишим муқаррар эди. Мен Муқаддасни йўқлашга ҳам сабрим чидамасдан, ўртадаги тор йўлакдан биринчи қатордаги бўш столга интилдим. Аудиториянинг ярмига бориб қолган эдим, орқамдан:

— Шариф ака!— деган таниш мулоийм овозни эшитдим. Юрагим «жиз» этиб орқамга бурилдим. Муқаддас мендан икки қадам нарида, аудиториянинг кўча томонидаги столнинг четида ўтирарди. Имтиҳон деган нарсанинг нақадар даҳшатли эканини шунинг ўзидан ҳам билса бўлади: жонимдан ортиқ кўрган қизнинг ёнидан ўтибман-у, уни кўрмабман!

У қўлини бермасдан фақат кўзлари билан саломлашди.

— Битта бўш жой бор, хоҳласангиз ўтиринг,— деди у секин, гўё ёнидаги қизларнинг эшитиб қолишидан қўрққандек. Ўзи эса менинг «хўп» дейишимни кутмасданоқ сурилиб ёнидан жой берди.

Бутун вужудим билан ловиллаб ёнига ўтирдим, бошқаларга билдирмасдан қўлини олиб секин сиқдим.

— Сиз қайси темани ёзмоқчисиз?— деди Муқаддас.

— Қайси тема тушишини биласизми?

Муқаддас кулди.

— Қўрқмайсизми?

— Йўқ,— дедим, «Сиз ёнимда экансиз ҳеч нарсадан қўрқмайман» деган фикр кўнглимдан ўтди, буни унга айтмоқчи ҳам бўлиб оғиз жуфтладим-у, журъат этмадим. Унинг чеҳра-

сидаги поклик, беғубор қизлик иффати, ҳам тортиниб, ҳам севиниб гапиришлари кишини қандайдир софликка, самимийликка ундарди.

Қалбимда яна баҳор эди. Кўнглимдаги бояги ваҳима у ёқда турсин, имтиҳон топширгани келганимни ҳам унутаёзган эдим. Шу топда фақат бир нарсани — Муқаддаснинг яқинлигини, гоҳо-гоҳо мулоим қараб қўйишларини, уялганидан сочларини ўйнаб, жилмайиб гапиришларини сезардим, бунинг ҳаммасидан бошим айланарди.

— Вой, туринг, домлалар келишяпти!— деди Муқаддас.

Шошиб ўрнимдан турдим. Аудиторияга бир эмас, бирдан уч домла кирган эди. Ари уяси-дек ғувиллаб турган аудитория бирдан сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Атрофимга қараб қиз-йигитларнинг ҳаяжонланган юзларини кўрдим. Ҳамма бирдан худди буйруқ кутаётган солдатлардек жим бўлиб, серрайиб қолган эди.

Икки ассистент аудиторияни оралаб «ҳужжатлар»имизни текшириб чиққанларидан кейин, уларни бошлаб кирган ўрта бўйли, узун дўнг бурнига олтин кўзойнак қўндириб олган мўйсафид домла бутун деворни қоплаган катта доскага темаларни ёзишга киришди. Биринчи тема Йўлчи билан Гулнор образлари эди. «Образ» деган сўзни ёқтирмасам ҳам домла бошқа темаларни ёзиб тамом қилмасданоқ биринчисини танлаб олдим.

«Қутлуғ қон»ни ёшлигимдан севар эдим, менга Йўлчи ҳам, Гулнор ҳам жуда ёқар, Гулнордай бир қизни севишни орзу қилиб юрардим. Ҳозир эса менинг Гулнорим ёнимда

Ўтирарди. Мен ёзганларимнинг дарслик талабларига қанчали жавоб беришини билмайман, лекин Йўлчи билан Гулнорга бўлган самимий муносабатимни, ҳурмат ва муҳаббатимни қоғозга туширишга астойдил ҳаракат қилдим. Қоғозга Гулнор билан Йўлчининг номларини ёзардим, аслида эса ўз муҳаббатимни ҳикоя қилардим.

Иншони шундай самимий, шундай зўр ҳаяжон билан ёзар эдимки, ҳамма нарсани, ҳатто ўтирган жойимни ҳам эсимдан чиқараёзган эдим. Фақат бир марта хаёлим бўлинди — аудиторияга таниш ёш домланинг кириб келганини кўриб қолдим. У биринчи столнинг орқасида олтин кўзойнагини чақнатиб ўтирган кекса домланинг қулоғига ниманидир шивирлади. Ўзи домлага гап уқтирар эди-ю, кўзлари Муқаддасда эди... Аудиториядан қайтиб чиқиб кетаркан, назаримда менга ҳам бир қараб қўйгандек бўлди. Кўнглимдан: «Ўзи тилчи эмас-ку, бу ерда нима қилиб юрибди?» деган гап ўтди ва яна тунов кунгидек юрагим «шув» этиб кетди. Унинг кирганини Муқаддас ҳам пайқадимикин, деб ер остидан кўз ташладим. У пайқамаган бўлса керак, бошини чап томонга эгиб, ёзиш билан банд эди...

Муқаддас «Шоҳи сўзана»ни танлаган эди... Биз иккимиз «чурқ» этиб оғиз очмас, ҳар биримиз ўз ишимиз билан банд эдик. Фақат бир марта — ёзганларимни оққа кўчиришга киришганимда, унинг: «севгисини» эмас, «севгисининг» деб ёзинг, «ни» эмас «нинг» деб шипшиганини эшитиб қолдим...

Биз иккимиз барабар ёзиб тугатдик, лекин Муқаддас ёзганларини қайта-қайта ўқир,

ниманидир тузатар эди. У ҳамма қизлардек энг сўнгги минутгача топширмаслигини билдим-да, сабрим чидамасдан, олдинроқ топшириб чиқиб кетдим.

Муқаддас мендан анча кейин чиқди. У одатдагидек яйраб-қувнаб эмас, аллақандай бўшашиб чиқди, гўё мен олдиндан билишим мумкиндек:

— Беш оламизми, йўқми? Сиз нима дейсиз?— деб сўради юзимга тикилиб.

Қаромат қилишни билмаслигимни айтиб кулдим.

— Мен энди то баҳомизни эшитмагунимча сира тинчимайман, уйқум ҳам келмайди,— деди Муқаддас ва қошларини сал чимириб ўйчан овоз билан қўшимча қилди:

— Энди энг қийини қолди. Нима бўлса ҳам тезроқ тамом бўлиб қўя қолса эди!

— Қўрқсангиз бирга тайёрлай қолайлик!— дедим унинг кўзларига тикилиб.

— Сиз химияни яхши биласизми?— сўради у.

— Яхши биламан. Ишонмасангиз бирга тайёрланайлик. Узингиз...

— Йўқ, ишонаман,— деди Муқаддас ва бир секунд иккиланиб тургач:

— Қаерда тайёрланамиз?— деб сўради.

— Сиз қаерни хоҳласангиз ўша ерда... Агар хоҳласангиз...

Муқаддас юзимга савол назари билан тикилиб турарди.

— Агар хоҳласангиз биз томонларга борамиз,— дедим мен ва шошиб қўшимча қилдим: уйда эмас, биз томонларда жуда яхши жойлар бор. Жуда ажойиб, салқин...

— Сиз қаерда турасиз?

— Комсомол кўлининг орқасида. Майдачуйда олиб чиқиб кетсак... Эрталабдан кечқурунгача ўқиб келамиз. Ҳеч ким халақит бермайди.

Муқаддас ерга тикилиб турарди. Бу сафар у йўлакда юрган қиз-йигитлардан тортинмас, ё хаёли бошқа ёқда бўлиб, уларни пайқамас эди. У яна бармоқларига тикилиб ўйланиб қолди. Унинг қаттиқ иккиланаётганини яна бир нафас кутсам:

— «Йўқ, боролмайман», деб жавоб беришини пайқадим ва тўсатдан кутилмаган бир журъат билан қўлини ушладим:

— Нимага бундай қиласиз? Ё менга ишонмайсизми?— дедим.

Овозим титраб кетди.

Муқаддас ҳайрон бўлиб юзимга қаради.

— Ишонмасам шундай қилармидим?— деди у секин.

— Ишонсангиз нега...

— Хўп, майли, бораман,— деди Муқаддас, тўсатдан бошини кескин силкитиб,— лекин эртарақ чиқиб кетайлик!

Биз эртасига эрталаб соат саккизда Комсомол кўлининг олдида, почтанинг ёнида учрашадиган бўлдик.

«Эртага кўнглимда бор гапни унга очиқ айтаман! Пайти келди!»— шу қарор билан уйга кетдим.

VI

Эртасига учрашмоқчи бўлган жойимизга жуда барвақт бормоқчи эдим, лекин уйдан энди чиқаман, деб турганимда тўсатдан да-

дам чақириб қолди, кеча иншони қандай ёзганим тўғрисида сўроқ қила бошлади.

Салим Қаримовичнинг мақсадига тушуниб турардим. У ишнинг олдини олмоқчи эди, чунки физикани учга топширганимдан буён уйда яна жанжал ва ташвиш кўпайиб кетганди. Лекин шунга қарамасдан унинг саволлари ғашимга тегарди. Назаримда у қаёқа шошаётганимни билар ва жўрттага ушлаб тургандек туюларди. Ниҳоят, сабр косам тўлиб кетди. «Мен ҳозир...» — дедим-у, Салим Қаримовичнинг бир нима деб чақирганига ҳам қулоқ солмасдан ташқарига отилдим, дарвозадан чиқишим билан худди қафасдан қутилган қушдек автобусга қараб югурдим.

Аҳдлашган жойимизга ўз вақтида етиб бордим, Муқаддас эса чорак соат кечикиб келди. У маҳалда ҳамма қизлар ҳам бунақа учрашувларга кечикиб келишларини, жиндек кутдириб қўйишни яхши кўришларини билмас эдим, шунинг учун ҳам бу чорак соат менга чорак асрга ўхшаб кўринди. Гап Муқаддасни кутиб қолишимда эмас эди, албатта, ҳамма даҳшат шунда эдики, мен уни келиб кетиб қолган, деб хавфсирардим. Энди уни кўра олмас эканман-да, деб ичимда дадамдан астойдил хафа бўлиб турганимда, орқамдан кимнингдир:

— Шарифжонмисан? — деган дўриллоқ овозини эшитиб, чўчиб ўтирилдим.

Олдимда, айланасига ғишт терилган чор бурчак гулзорнинг ёнида, Сулаймон Акрамович турарди. Уни бу ерда учратишни сира кутмаганимдан бўлса керак, ўғирлик устида тутилган одамдек довдираб қолдим, ҳатто

қўл бериб кўришишни ҳам эсимдан чиқариб қўйдим. Ўзим ҳам қизариб-бўзариб, терлаб кетдим шекилли, Сулаймон Акрамович қопқора шоп мўйлови остидан кулимсиради-да, томирлари бўртиб чиққан катта суякдор кафтини чўзиб:

— Ясан-тусанлар жойида-ю, кимни кутиб турибсан, ўғлим,— деб сўради.

Унинг «ўғлим» дейиши ҳар вақтдагидек қулоғимга жуда иссиқ эшитилди-ю, бу одамдан яшириб юрган ва уч-тўрт кундан бери ёдимдан кўтарилган бутун ишим эсимга тушиб кетди...

— Тунов кунги саволимизга жавоб бермадинг-ку? — деди Сулаймон Акрамович,— Сиртдан ўқиганинг тузук эмасми? Ё заводдан кетгинг борми?

Мен кўзимни унинг юзидан узиб трамвай келадиган томонга қарадим: Муқаддас ўша ёқдан келиши керак эди.

— Ойинг хоҳламадими?— деди Сулаймон Акрамович.

Унинг юзига қарай олмадим, ерга тикилдим. Юрагим гуп-гуп урарди, юзим, қулоқларим ловиллаб ёнаётганини сезардим, лекин нима деб жавоб беришимни билмас эдим. Зотан отамнинг энг қадрдон дўсти бўлган, мени ўз бағрига олиб, яхшигина ҳунар ўргатган, ниҳоят ўз ўғлидек яхши кўрган бу мўйсафидга нима ҳам дердим? Унга фақат ҳақиқатни айтишим мумкин эди. Лекин бўлиб ўтган шунча воқиядан сўнг, ҳозир Муқаддасни кутиб турганимда, унга ҳақиқатни айтишим мумкинми?..

Сулаймон Акрамович менинг сукутимни

тасдиқ аломати деб билди шекилли, бир зум жим тургач:

— Ҳмм... Шунақа дегин?.. Мабодо характеристика учун ишлаб юрилгани йўқми ўзи? — деб кулди.

Оқ кўнгил одам! У менинг нақадар муғом-бир эканимни қаёқдан билсин? Мен унинг яна саволлар беришидан, айниқса жим туриб жавоб кутишидан қўрққан эдим, лекин у:

— Майли, ўзинг биласан, ўғлим,— деди ва нимадандир чарчаган одамдек уф тортиб қўйди,— ўқиган яхши. Мен ўқишингга қарши эмасман. Лекин сиртдан ўқиганингда ҳам ёмон бўлмас эди... Хўп, майли, отпусканг қачон тамом бўлади?

— Яна ўн кунларда...

— Уйга бир бор. Тунов кунги иш энди пишиб қолди. Бир гаплашайлик. Хўпми?

— Хўп,— дедим унинг юзига қарамасдан. Шу маҳал автобус келиб қолди, Сулаймон Акрамович шошиб хайрлашди.

У тушган автобус юриб кетгунча тикилиб қолдим. Бир неча дақиқага Муқаддас ҳам эсимдан чиққан эди.

«Уни яна нега чалғитдим? Нимага ростини айтиб қўя қолмасдан уни алдадим?» Бунинг сабабини ўзим ҳам билмас эдим. Фақат бир нарсани — бу ёлғон гапларим билан Сулаймон Акрамовичдан, дўстларимдан, заводдан тагин ҳам узоқлашганимни, уларга бир оғиз айтмасдан институтга ҳужжат топширган куним ўртамизда пайдо бўлган ғов ҳозирги гапларимдан кейин тагин ҳам ўсиб кетганини сезардим. Яна тунов кунгидек юрагимдан мустаҳкам жой олган азиз, қиммат баҳо бир

нарсани йўқотганимни ҳис этдим ва биринчи марта чин кўнглимдан ачиндим... Бу ўйлар хаёлимни шундай чулғаб олган эканки, Муқаддаснинг қачон ва қайси томондан келганини ҳам пайқамай қолибман, фақат унинг:

— Ҳа, сизга нима бўлди?— деган таниш овозини эшитганимдагина ҳушимга келдим.

— А?— дедим томирларимга иссиқ қон югуриб. Назаримда бирдан кўз олдимни тўсиб келган қора булут тарқаб, ҳамма ёқ нурга чўмилгандек туюлди.

— Чақирсам ҳам қарамайсиз?— деди Муқаддас. У аллақандай маънос қоп-қора кўзлари билан юзимга ўйчан тикилиб турарди.

Бу сафар унинг эгнида биринчи марта кўрганимдаги оқ шойи кўйлак, бошида ўша тагдўзи дўппи эди, лекин ўзи кўзимга қандайдир ғамгин кўринди.

— Юринг, нариги томонга ўтайлик, автобуга чиқамиз,— дедим мен.

— Автобуга бориладими?— деди Муқаддас ва яна юзимга тикилиб,— узоқ эмасми?— деб сўради.

Менга шундай туюлдики, гўё у автобуга чиққиси келмас, нимадандир тортинар эди.

— Йўқ-йўқ— дедим,— узоқ эмас, бирпасда етиб борамиз. Бўзсувнинг бўйида. Шундай салқин, шундай яхши жойларки... Юринг.

Нимагадир шошар эдим, шошаётганимни, Муқаддаснинг олдида ўзимни худди ёш боладек тутаётганимни сезиб турардим-у, лекин барибир, ўзимни босиб ололмас эдим. Қизиги шундаки, ҳозиргина Сулаймон Акрамовични кўрганда кўнглимни ғаш қилган нотинч ўй-

лар ҳам ҳар сафаргидек Муқаддасни кўришим билан дарров йўқолган, ҳаммаси қувончли ҳаяжон билан алмашган эди.

Биз катта кўчадан физиллаб учиб ўтаётган енгил машиналарга йўл бера-бера, рўпарадаги автобус тўхтайдиган жойга ўтиб олдик.

Кун чиқиш томондаги тўрт қаватли бино устидан кўтарилган қуёш кўчаларни нур селига кўмиб юборган, одамлар ўзларини дарахтларнинг соясига ура бошлаган эдилар.

Муқаддас бугун нимагадир маъюс ва камгап, у қандайдир ўз ўйлари билан банд эди. У билан гаплашгим келар, лекин гапни нимадан бошлашни билмасдим, сукутнинг чўзилиб кетганидан хижолат чекардим. Бунинг устига автобус ҳам кечикмоқда эди. Назаримда Муқаддас автобус кутишдан зерикиб, тўсатдан айниб қоладигандек туюлар, автобус чиқиб келадиган муюлишдан кўзимни узолмас эдим.

Ниҳоят, автобус ҳам келди. Одам кўп бўлишига қарамай, бир амаллаб чиқиб олдик. Муқаддас орқадаги бир жойга илинди, мен унинг ёнида типпатик турардим. Биз ҳамон гаплашмас эдик, машина юриб, кўлнинг орқасидаги биринчи кўприкка етгандагина, Муқаддас:

— Ҳали узоқми?— деб секин сўради.

— Йўқ, узоқ эмас,— дедим унга.

Муқаддас индамасдан ўйчанлик чўккан аллақандай ғамгин кўзларини яна деразага тикди. Асфальт йўлнинг ёнгинасида, чуқур жарликнинг тагида, кўм-кўк, шишадек тиниқ Бўзсув оқарди, жарликнинг иккинчи томони-

да, баландликда, бир-бирига қўшилиб кетган ям-яшил боғлар туташ бир ўрмонзор кашф этарди.

Автобус иккинчи кўприкдан ўтиб тўхтаганда Муқаддас: «Ҳалиям келмадикми?» деган маънода менга бир қараб қўйди. Мен, ўзимни кўриб кўрмаганликка солдим, Муқаддаснинг ёнида ўтирган чол ўрнидан турган эди, унинг жойига ўтирдим.

— Нимага бундай хафа кўринасиз? Тинчликми?— дедим секин.

— Йўқ, ўзим...— деди Муқаддас ва тўсатдан ўрнидан туриб, автобуснинг олдига ўта бошлади.

Бир дақиқа ўзимни йўқотиб қўйдим, сўнг, секин юриб орқасидан бордим.

— Мен тушаман,— деди Муқаддас. У юзимга қарамас эди.

— Нега? Яна бир остановка...

— Керакмас!..— Бу сафар Муқаддаснинг овози қаттиқроқ эшитилди.

Ундан «нимага бундай қиялпсиз?» деб сўрамоқчи бўлдим-у, тўсатдан автобусдагиларнинг ҳаммаси бизга тикилиб турганлигини, ҳамманинг диққат-эътибори бизда эканини кўриб, гапим оғзимда қолди.

Машина тўхташи билан Муқаддас гўё уни биров ушлаб қоладигандек, автобусдан биринчи бўлиб сакраб тушиб кетди.

Мен олдин унга аччиқ қилиб тушмай ўтиб кетавермоқчи бўлдим-у, лекин чидаб туролмай автобусдан секин тушдим — ўз иродамдан зўр бир куч унинг орқасидан мени ҳам машинанан судраб туширди.

Муқаддас жарликнинг бўйида, секин оқа-

ётган Бўзсувга ўйчан тикилиб турарди. Унинг ёнига келиб тўхтадим.

— Нимага бундай қилдингиз?— дедим ҳаяжонимни зўрға босиб.

— Бормайман,— деди Муқаддас.

— Нега? Сабаби...

— Сабабини нима қиласиз? Бормайман дедимми-бормайман!

Бу сафар унинг овози қандайдир жуда кескин жаранглади. Бу кескинлик кўнглимга жуда қаттиқ тегди-ю, кутилмаган жойда мендаги журъатсизликка барҳам берди.

— Сиз... ёмон жойларга бошлаб кетяпти деб ўйладингиз чамаси!— дедим, қаттиқ гапираётганимни сезиб ва нимагадир бундан севиниб,— мени ёмон мақсадда бошлаб кетяпти, деб ўйлаганга ўхшайсиз! Сиз мени ким деб ўйладингиз? Наҳотки мен шунчаликка борсам?

Шундай самимий гапирганим учунми, ё айтган сўзларим қаттиқ таъсир қилдими, билмадим, Муқаддас қандайдир тез ўзгарди, юзидаги совуқ ифода бир зумда мулойим табассум билан алмашди.

— Йўқ, унақа эмас, унақа деб ўйлаганим йўқ,— деди у ерга қараб,— шунчаки... Юринг, сквердаги паркка бора қолайлик!— тўсатдан таклиф қилди Муқаддас ва қандайдир шўх порлаган қора кўзларини ўйнатиб кулиб қаради.— Ана, машина ҳам келяпти! Хўп дея қолинг, Шариф ака!

Муқаддас мендан куларди, албатта! У менинг «хўп» демасдан иложим йўқлигини, унинг ҳар қанақа талабини бажаришимни биларди-ю, тагин мендан ижозат сўрарди!.. Шўх

кўзларини ўйнатиб, оқ кўнгил ва пок қизлар-
дагина бўладиган беғубор бир ноз билан
жилмайиб, ўзининг «ғолиб» келишини билиб
туриб... яна ижозат сўрарди!

«Бу қиз олдида ўзимни жуда ерга уриб
юбордим чамаси. Менда на йигитлик иззат-
нафси, на ғурур, на ирода қолди» — деб ўйла-
дим ичимда. Буни ўзим ҳам сеза бошлаган
эдим. Лекин унга қарши чиқишга кучим ет-
мас эди. Бу сафар ҳам яна таслим бўлдим.

Кўнглимда уйғонган ғазаб ва алам унинг
«хўп дея қолинг», деб бир кулиб боқишидаёқ
тарқаб кетди, лекин унинг яна шундай кулиб
боқиши ва шундай илиқ сўзларини эшитгим
келгани учун бўлса керак, автобусда кетаёт-
ганимизда атайин қовоғимни солиб олдим. Му-
қаддас бир-икки марта ер остидан менга ку-
лимсираб қараб қўйди. Лекин буни кўриб
кўрмаганликка солдим.

Муқаддас мени астойдил хафа бўлди деб
ўйлади шекилли, паркнинг ёнига келиб авто-
бусдан тушганимизда юзимга аллақандай
гуноҳкорона тикилиб:

— Мен сизга ишонмаганим учун эмас,
шунчаки... ўзингиз бир ўйлаб кўринг: яхши
эмас-да,— деди ва қизариб қўшимча қилди:

— Қўйинг энди, шунақа қилманг!

Соя жойга нур тушгандек кўнглим бирдан
ёришиб кетди:

— Нима қилдим?

— Шунақа... Бирам қовоғингизни солиб
олдингизки!..

Иккимиз барабар кулиб юбордик, орамиз-
да ров бўлиб турган номаълум тўсиқ ҳам

кўтарилди-да, гўё бир-биримизга яна ҳам яқинроқ бўлиб қолдик.

Паркда одам кўп эди, институтга кириш имтиҳонларини топшираётган ёш-ялангларнинг ҳаммаси гўё бошқа ердан жой тополмагандек шу ерга келган, улар паркнинг энг хилват бурчакларигача эгаллаб олган эдилар. Қизил қум сепилган аллеяларнинг ўртасидан ўтарканмиз, скамейкаларда ўтирган йигитларнинг бизга тикилиб қараб қолаётганларини кўрдим, бир вақтнинг ўзида ҳам ғазабим кўзғар, ҳам нимагадир фахрландим. Муқаддас эса уялганидан юзлари гулгул ёниб, яна ҳам жозибали кўринар, у кўзларини ерга тикиб борган сайин жадаллаб борар ва текис ерда ҳам ҳадеб қоқилар эди. Ниҳоят, паркини бир айланиб, қайтиб чиқаётганимизда, эшикка яқин жойдаги эстрада театрининг орқасида битта бўш скамейкани кўриб қолдик.

Муқаддас худди уни биздан бурун бошқалар эгаллаб олишидан кўрққандек, чопиб бориб ўтириб олди.

Скамейканинг икки ёнида икки туп кўк терак қад кўтарган, лекин унинг сояси қуюқ эмас, япроқлари орасидан сирғаниб ўтган нурлар худди шойи қуроқлардек парча-парча бўлиб ерга тушиб турарди. Скамейканинг олдига сепилган қизил қум ҳам қўғирмочдек қизиб кетган эди. Лекин Муқаддас ўтирган ҳамон:

— Яхши жой экан-а? Ҳеч ким халақит бермайди!— деди-да, нимагадир ўз-ўзидан қувониб теварак-атрофга бир қараб қўйди.

— Тўғрими?

— Тўғри,— дедим. Унинг: «Ҳеч ким халақит бермайди» деган сўзлари қулоғимга жуда иссиқ эшитилган, ўртамизни бўлиб турган масофа гўё яна бир-икки қадам қисқарганди.

Муқаддас қўлига химия дарслигини олди.

— Бўлди! Энди ким гапирса ҳам...

— Кинога билет олсин!— дедим мен.

Муқаддас «жуда муғомбирсиз-а?» деган маънода бир қараб қўйди-ю, индамасдан ўқишга киришди. Мен унинг нимадан бошлашни сўраб ҳам ўтирмасдан китобнинг тўғри келган жойидан шариллатиб ўқиб кетганидан сал ўтмасданоқ тўхташни сезиб, ён томондан қараганда жуда нафис кўринган майин қошига, жимир-жимир терлаган пешонасидаги соч толаларига тикилиб, кўнглим аллақандай нурга, бахтга тўлиб ўтирардим, лекин қулоғимга ҳеч нарса кирмас эди.

Тўсатдан, худди мен ўйлагандай, Муқаддас ўқишдан тўхтади, гўё бу китобни сира қўлига қайтиб олмайдигандек, четга отиб:

— Сиз қўрқяпсизми?— деб сўради.

— Йўқ,— дедим,— нимадан қўрқаман?

— Мен шундай қўрқяпман, шундай қўрқяпманки, қўлимга китоб олгим келмай қолди!— деди Муқаддас ва ҳар сафаргидек бирдан ўйчанлик чўкиб маъюс бўлиб қолган кўзларини бир нуқтага тикиб, кейин қўшимча қилди:

— Уқишга киролмай қолишдан эмас, шарманда бўлиб уйга қайтиб боришдан қўрқаман... Ростини айтсам дадамни хафа қилишдан қўрқаман,— деди Муқаддас, сўнгра гап қандайдир ўз-ўзидан Беговотга, уларнинг оиласига ўтиб кетиб қолди...

Муқаддаснинг онаси ўзини болаларига фидо қилиб, фақат уларнинг бахтини ўйлаб, уйда ўтириб қолган содда аёллардан экан, отаси заводда мастер бўлиб ишларкан. Лекин у киши мастерликка ўқиш, илм орқали эмас, пешона тери тўкиб, меҳнат билан эришган одамлардан экан. Уларнинг жуда кўп фарзандлари бўлган, лекин ҳозир фақат Муқаддас билан унинг укаси қолган, иккита акаси урушда ҳалок бўлган, ҳозир Муқаддас бу оиланинг энг катта фарзанди экан. Шунинг учунми, ёки отаси ўзи ўқий олмасдан кўп захмат чеккани учунми, ишқилиб, кўпдан бери Муқаддасни ўқитиб, инженер қилиш орзуси кўнглига қаттиқ ўрнашиб қолган экан. Уйларига меҳмонлар келганда, дўстлари билан чақчақлашиб ўтирган чоғларида дадаси ҳамиша қизини чақириб, уларга кўрсатар, яхши ўқишини айтиб мақтар ва қизим албатта инженер бўлади, деб ўзи ҳам фахрланиб қўяркан.

Бизнинг тақдиримиздаги бу кутилмаган ўхшашлик мени ҳам таажжубга солиб қўйган, ҳам қаттиқ қувонтирган эди.

Муқаддаснинг ота-онаси тўғрисидаги қизларга хос бошқача бир меҳр-муҳаббат билан қилган ҳикоясини тингларканман, уларни ҳеч қачон кўрмаган бўлсам ҳам, назаримда қаердадир учратгандек, биладигандек туюлар, гўё уларни кўпдан бери танийман, яхши кўраман. Кўнглимда ҳалитданоқ уларга нисбатан қандайдир бир фарзандлик туйғуси уйғонган, уларга бир яхшилик қилиш истаги туғилган эди. Менга негадир айниқса унинг дадаси ёқиб қолган эди. Кўнглимда гўё у

менга меҳрибон бир ота бўлишига, мен эсам фронтда ҳалок бўлиб кетган ўз падаримни топиб олишимга ишонч уйғонган эди...

Муқаддаснинг ота-онаси, ўртоқлари, она шаҳри ҳақида гоҳ маъюс, гоҳ қувончга тўлиб айтаётган ҳикоясини эшитарканман, кўнглимдаги бу истак-орзулар ҳам гуркираб ўсиб борар, яна хазел дарёсида сузардим. Мен ҳалитданоқ бир кун эмас, бир кун Муқаддас билан бирга чамадон кўтариб Беговотга боришимизни кўз олдимга келтира бошлаган эдим... Биз шаҳарнинг бир четидаги шафтоли, ўрик ва олчаларнинг қуюқ соясига кўмилган шинамгина ҳовлиларига кириб борамиз... Бизни эшикда чол-камбир кутиб олади. Кўзларидаги ёшларни артиб, пешоналаримиздан ўпадилар, узоқ умр тилаб, дуо қиладилар...

— Ие, доим шундақа қиласиз-а? Хушингиз жойидами ўзи? Юринг!

Уйқудан уйғонгандек чўчиб кетдим. Китоб-дафтарларини қўлтиқлаб олган Муқаддас скамейканинг олдида менга таажжуб билан қараб турарди.

— Қаёққа?— дедим.

— Кетамиз...

Муқаддаснинг қошлари чимирилган, кўзларида аллақандай бир қатъиятлик бор эди.

— Нега энди?— дедим ҳайрон бўлиб.

— Қўйинг, бирга дарс тайёрлай олмас эканмиз...

Мен унга бошқа савол бермадим.

Шу топда менинг кўнглимда нималар бўлса, унинг кўнглида ҳам шунга ўхшаш бир

нарса бўлаётганини пайқаган эдим. Фақат уни бир-икки кун кўролмай қолишдан қўрқиб:

— Агар эрта-индин бир учрашсак...— деб гап бошлаган эдим, Муқаддас:

— Йўқ, энди имтиҳонда учрашамиз,— деди оғзимдан сўзимни олиб.

Биз индамасдан паркдан чиқдик ва хайрлашиб, иккимиз икки томонга кетдик. Учтўрт қадам босмасданоқ орқамга ўгирилиб қарадим, худди шу пайт Муқаддас ҳам қаради-да, садаф тишларини чақнатиб бир кулди.

Қандай ажойиб қиз!

Тўсатдан, кечаги қароримни унутиб қўйганимни, Муқаддасга севгим тўғрисида бир оғиз айтмаганимни эсладим. Эсладим-у, беихтиёр кулиб юбордим: унга бу ҳақда гапириб ўтиришга ҳожат қолмаган, чунки у ҳам мени севишига энди ишонаверсам бўларди. Энди олдимда бошқа мақсад турарди. Қандай бўлмасин ўқишга киришим керак эди!

VII

Ниҳоят, бизнинг тақдиримизни ечадиган сўнгги имтиҳон ҳам келди. Бу сафар унинг қандай ўтганини, қандай саволлар тушганини ҳикоя қилиб ўтирмайман. Бунинг кераги ҳам йўқ, фақат шуни айтишим мумкинки, сўнгги имтиҳондан яна Муқаддас тўрт олди, мен беш олиб чиқдим. Бунга Муқаддаснинг ўзи сабаб бўлди. Ўтган имтиҳонда унинг ўрнига кириб уч олганим унга жуда қаттиқ теккан экан, бу сафар менинг хоҳиш билдири-

шимга қарамасдан ўз навбатида кирди ва худди олдиндан кутгандек, тўрт олиб чиқди.

У шундай руҳи тушиб, лаблари титраб чиқдики, йиқилибди деган хаёлга бориб шошиб қолдим. Лекин «тўрт» олганини эшитиб койиб бердим. Югуришиб келиб, қуршаб олган қиз-йигитлар ҳам уни уриша бошладилар:

— Иккита тўртга шунча хафа бўласизми?

— Сиз қўрқмасангиз ҳам бўлади, ўн саккиз у ёқда турсин, ўн етти бал олганларни ҳам қабул қилишади!

— Сизни қаранг, мен тўрт олсам дўппимни осмонга отган бўлардим!

Бу самимий гаплар Муқаддаснинг кўнглига таскин берди шекилли, мен имтиҳонни топшириб чиққанымда хийла ўзига келиб қолган эди.

— Ана, мен нима деган эдим?— деди қошларини чимириб ва ҳаяжонли овозда давом этди:

— Деканатга чиқдим. Қизларнинг гапи рост экан. Ун саккиз бал олганларни қабул қилишимиз аниқ дейишди!

— Энди кўнглингиз жойига тушдими?

Муқаддас кулди.

— Ҳали иншо нима бўлишини айтинг! Домла оғриб қолган эканлар. Бутун келибдилар. Натижасини тушдан кейин эшитдиришар эмиш,— деди у ва қўлидаги кичкина соатига кўз ташлаб қўшимча қилди:

— Нима бўлса ҳам тезроқ эшитдириша қолишса бўларди.

Кўчага чиқиб бир айланиб келишни таклиф қилдим.

Муқаддас бу сафар одатдагидек ийманиб, тортиниб турмади. Аксинча севиниб кетиб: «Лимонад ичиб келамиз!» деди.

Биз кўчага чиқдик-да, қуюқ соя тушган хиёбонлардан паркка қараб кетдик. Кўчада одам кўп эди. Ҳар қачонгидек улар бизга қараб ўтар, айниқса ёш йигитлар менинг рашкимни келтириб Муқаддасга суқланиб тикиларди. Шу рашкданми, ё Муқаддаснинг яқинлигиданми, билмадим, ўзимни худди ловилаб ёнаётган гулханнинг таптида тобланаётгандек ҳис қилардим, аъзойи баданимдан ловиллаб ўт чиқиб борарди, Муқаддас эса (ажабо!) гўё ҳеч нарсани сезмас, у нимагадир севинар, ҳадеб кулар, юзлари гул-гул яшнаб, ўткинчиларнинг диққат-эътиборини яна ҳам ўзига тортар эди. Аста-секин ундаги бу сабабсиз шодлик менга ҳам ўтди-ю, кўнглимдаги ғашликни тарқатиб юборди.

Иншонинг натижасини бир соатча айла-ниб қайтиб боришимиз биланоқ эълоқ қилишди. Биз борганда абитуриентлар аудиторияга тўпланиб бўлган эдилар. Ҳамманинг юзида ҳаяжон, аудитория сув селгандек жим. Биз эшикдан кирган жойда, орқада тўхтадик. Аудиториянинг тўрида, кўндаланг қўйилган катта столнинг орқасида, иншо ёздирган ўша катта, дўнг бурнига олтин сопли кўзойнак қўндириб олган мўйсафид домла турарди. У худди бизнинг кириб келишимизни кутиб тургандек, кўзойнагини тўғрилаб қўйди-да, қўлига рўйхатни олди.

Тўсатдан юрагим уришдан тўхтаб, нафасим қисилганини сездим, лекин домланинг: Абдуллаева «беш» деган овози билан бирга

гўё кўкрагимга оромбахш, хушбўй ҳаво қуйлиб енгил тортдим-у, ялт этиб қарадим; худди оқ дастурхонга қизил бўёқ тўкилгандек, Муқаддаснинг бирдан оқариб кетган юзига қирмизи ранг тарқалиб, қулоқларигача ловиллаб ёнди. Қўлини қидириб топиб, секин қисдим, у миннатдор бўлиб бошини силкитди, сўнг, «жим» деган маънода қўлимни қисдида, домланинг оғзига тикилди: энди у менинг тақдиримни кутарди!..

Менинг фамилиям рўйхатнинг ўртасида, балки ундан ҳам олдинроқда бўлиши керак эди. Лекин бу масофа менга негадир жуда узоқ туюлди, гўё чумоли карвонидай тизилган рақамлар ва баҳоларнинг охири кўринмас эди.

— Содиқов... уч!

Мен ёмон бир ҳодиса рўй берганини «уч» сўзининг маъносини англашдан ҳам олдин «ялт» этиб қараган Муқаддаснинг кўзларидаги қўрқувдан билдим... Бир нафас хаёлим тўс-тўполон бўлиб кетди, кескин бурилиб аудиториядан чиқдим. Кетимдан Муқаддас ҳам чиқди. Мен нимага ва қаёққа кетаётганимни ўзим ҳам билмасдан узун йўлакнинг тўрига томон юргандим, Муқаддас қўлимдан ушлаб тўхтатди.

— Шошманг, қаёққа кетяпсиз ?

— Қўйинг, нима қиласиз?— дедим тўсатдан менга ачинишига қарамасдан қол-қора ажойиб кўзларида бахт ва шодлик порлаб турган бу қизга кўнглимда қандайдир бир душманлик сезиб.

— Унақа деманг, балки ўн олти бал олганларни ҳам...

— Майли! Юпатмай қўя қолинг! Мен инс-

титутга киролмайдиган бўлганимдан хафа эмасман! Нима қиласиз мени...

— Бўлмаса нимага бундай қиялпсиз?— деди Муқаддас.

— Нимага эканини билмайсизми?— дедим унинг юзига газаб билан тикилиб. Мен шунчалик тўлиб-тошиб кетган эдимки, аудиториядаги қиз-йигитлар бирдан ёпирилиб чиқиб қолмаганда кўнглимдаги бор гапни тўкиб ташлашдан ҳам тортинмаган бўлардим.

— Муқаддас! Сиз билан гаплашишим керак. Шу бугун, ҳозир гаплашишим керак...

Муқаддаснинг нимагадир сал ранги ўчди. У қандайдир таажжуб чўккан кўзларини юзимдан узиб четга қаради.

— Мен бугун... соат тўртда Беговотга кетмоқчи эдим.

— Шунақами?— дедим,— майли, йўлингиздан қолманг...

Овозим титраб кетди. Муқаддас юзимга бир қаради-ю, бошини кескин силжитди:

— Юринг!

Биз ўша паркка, атиги ярим соат олдин хушвақт бўлиб, ўйнаб кулиб чиқиб кетган паркка қайтиб келдик. Паркда одам сийрак эди. Одатда бўш ётмайдиган хилват жойлардаги скамейкаларнинг кўпчилиги бугун кимсасиз бўлиб институтларда имтиҳонлар тугаб қолганлигини кўрсатиб турарди. Биз нимагадир бу хилват жойларда тўхтамас, тўхташни на у, на мен таклиф қилардик. Умуман мендаги бояги қатъийлик қаёққадир йўқолган, Муқаддаснинг «юринг» деган кескин гапидан кейин бирдан паст тушиб, журъатсиз бўлиб қолган эдим. Муқаддас эса менинг нима

демоқчи эканимни яхши сезса керак, институтдан ўзи бошлаб чиққан бўлса ҳам, энди гап очолмас, оғзига сўк солгандек, чурқ этмасдан ерга тикилиб борарди.

Паркнинг энг охирига борганда, ўнг қўлдаги қизил қум сепилган торгина йўлнинг бўйида чирмовуқ билан қопланган кичик бир соябон кўринди. Биз унга кўзимиз тушиши билан худди олдиндан аҳдлашиб қўйгандек, индамасдан баравар бурилдик...

Соябон тагида уч бурчак қилиб қўйилган иккита скамейка турарди. Муқаддас биринчи скамейканинг четига омонатгина ўтирмоқчи эди, қўлидан ушлаб, бурчакка ўтқаздим-да, ўзим унинг рўпарасига ўтирдим. Бирпас жим қолдик. Сўнгра Муқаддас юзимга бир қараб олди-да:

— Мен сиздан буни сира кутмагандим,— деди секин, бўёғи кетиб оқариб қолган босоножкасининг учи билан қумни ковлаб.

— Нимани кутмагандингиз?— дедим гапига тушунмасдан.

— Мен сизни... бунчалик... бўшанг деб ўйламовдим. Биламан, осон эмас. Бироқ... сиз ўғил боласиз ахир!..

Муқаддас биринчи марта иззат-нафсимга теккан эди. Наҳот менинг нимага озор чекаётганимни ҳалиям тушунмаса?

— Сиз мени институтга киролмайдиган бўлганим учун алам қиляпти деб ўйлаяпсизми? Агар билсангиз... Менга институтингиз керак эмас!..

— «Бўлмаса нимага бунча хафа бўляпсиз?» деган саволни кутиб тўхтадим. Лекин Муқаддас «чурқ» этиб оғиз очмас, ҳамон бо-

соножкасининг учи билан қумни чизиб ўтирарди. Мен унинг қўнғир соч толалари орасидан қулоқларининг яна ловиллаб кетганини кўрдим: у нима демоқчи эканимга яхши тушунган эди! Бироқ тушунган бўлса ҳам бор гапни айтмасдан иложим йўқ эди, унинг мақсадимга тушунгани ҳолда гапимни жим ўтириб эшитиши эса кўнглимга далда берарди.

— Мен сизни деб... ёлғиз сиз учун!— дедим ниҳоят.

Муқаддаснинг боши яна ҳам пастроқ эгилди.

— Қўйинг, унақа деманг!— деди у секин титроқ овоз билан.

— Нимага демас эканман? Ахир мен сизни шунчали...

✓ Муқаддас секин бошини кўтариб пастдан юқорига қаради. Унинг учлари эгилган узун киприклари орасида гўё гул чаноқларига қўнган шудрингдек тиниқ ёш томчилари ялтираб, аллақандай титраб турарди.

— Менга ишонмайсизми?— деди у, деди-ю, лаблари худди ўксиган боланинг лабларидек пирпираб уча бошлади, киприклари орасидаги тиниқ томчилар кўпайиб кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— Муқаддас! — дедим унинг қўлларидан ушлаб.

— Агар ишонсангиз... бунақа деманг...

Мен индамасдан уни ўзимга тортдим, ҳали ўзимга, бахтимга, унинг бўса беришга рози эканига ишонмасдан бағримга босдим. Муқаддас жиндек ҳам қаршилик қилмади, у гўё боғбонга бўйин эгган ёш ниҳолдек итоаткорлик билан кўкрагимга бошини қўйди...

Бир минутга бу олам, оёқларим остидаги мен туғилиб катта бўлган бу ер, тепамдаги бу зангори осмон... ҳаммаси қаёққадир йўқолди-ю, Муқаддас билан икковимизгина танҳо қолдик, холос...

Унинг лаблари худди баҳор қуёшини эмган лолани эслатар, лола япроқларидек майин ва илиқ эди, уларда тоғ шабадаси тегиб япроқ ёзган чечакларнинг ажиб тароватли иси бор эди. Сочларидан, ажойиб қўнғир сочларидан райҳон ҳиди келарди...

Мана, бир ой бўптики, мен шу масъуд дамни, шу бўсани орзу қилардим, лекин уни қўмсаб кечалари уйқу кўрмай тонг отдирган чоғларимда ҳам мен бу лабларнинг бунчалик тотли бўлишини билмаган эдим, мен битта бўса, худди чанқоқни қондирадиган бир пиёла булоқ суви каби қалбимдаги бутун алам ва изтиробларни боса олади деб ўйламаган эдим!.. Ажабо: битта бўса кўнглимдаги ҳамма чигалларни ечиб ташлаган эди.

Паркдан чиқиб Муқаддас билан бирга яна институтга томон борарканман, ўзимни асфальт устида эмас, гўё пат гилам устида юриб кетаётгандек ҳис қилардим; лабларимда ҳамон лабларининг бахмал майинлигини сезардим, димоғимга ураётган райҳон ҳидидан бошим айланарди... Фақат институтга кирганимизда ва мен эшикда қолиб, Муқаддас «бир минутга» қабул комиссияси жойлашган хонага чиқиб кетганидагина энди мен учун бу бинонинг эшиги ёпилгани эсимга тушиб, яна юрагим бир қисилиб қўйди. Сўнг, ойимга телефон қилмаганимни эслаб, эшик-

дан кирган жойдаги телефон-автоматга бордим.

Ойимнинг қўрққан, титроқ овози узоқдан жуда ғалати эшитилди.

— Нима дединг? Нимага уч бўлади?

— Нимага бўларди? Ёмон ёзганим учунда!— дедим мен энсам қотиб.

— Даданга айтдингми?

— Нима дейман?

— Дарров айт! Тентақ бўлдингми? Сенга айтяпман, эшитяпсанми — дарров топиб айт!

— Хўп!

Юқоридан Муқаддаснинг тушиб келаётганини кўриб трубкани илиб қўйдим.

«Энди бир қилмаган ишим имтиҳондан йиқилдим, деб Салим Қаримовичга йиғлаб боришми?»

Мен унинг қандай қилиб уч олганимни синчиклаб узоқ суриштиришини, аччиғи чиқиб пўнғиллашларини кўз олдимга келтирдим.

— «Йўқ, ўлсам ҳам бормайман!»

Муқаддас кулгисини, қувончини яширишга ҳаракат қилар, лекин қирғоққа сапчиган тошқиндек, шодлиқ юзига тепиб, кўзларида жилваланиб турарди.

— Ўн саккиз бал олганларнинг кириши шак-шубҳасиз эмиш! — деди-да, кўнглимни кўтариш учун бўлса керак:— Ақалли ўн етти балга ҳам етолмадингиз-да!— дея қўшимча қилди.

Бояги игна юрагимга яна бир қадалди.

У дарҳол Беговотга жўнамоқчи эканини айтди, шундай айтдики, гўё мендан ижозат сўради. Мен уни кўзатиб қўймоқчи бўлдим.

У қаршилиқ билдирмади. Умуман, илгари кинога боришга кўнмай юрган бу қиз, бугун битта ҳам илтимосимни рад этмас, гўё бу билан қалбимдаги ярага малҳам берарди. Менинг эса бунга ҳам кўнглим тўлмас эди. Кейинчалиқ мен, Муқаддаснинг муваффақияти ва ўз муваффақиятсизлигим ўша куни мени қандайдир инжиқ ва эгоист қилиб қўйганини, умуман мен ўзимни ўғил болаларча тутмаганимни кўп марта уят билан эслардим. Аммо ўша вақтда мен буни сезмасдим. Афтидан худди шундай инжиқликнинг таъсирида бўлса керак, вокзалда поезд кутиб ўтирганимизда, мен чидай олмадим-да, бизнинг муносабатимиз келажакда қандай бўлишини билмоқчи бўлдим...

— Кейин. Мен қайтиб келай, кейин гаплашамиз! — деди Муқаддас ва энди боягидек йиғлаб эмас, кулиб туриб сўради:

— Бир нимадан шубҳа қиялпсизми?

— Йўқ, нега? — дедим дудуғланиб.

Муқаддас бир зум жим қолгач:

— Энди нима қилмоқчисиз? — деб сўради.

— Нима қилардим, ишлайман, — дедим ва бу сўзларим Муқаддаснинг юзида қандайдир илиқ ва шод табассум уйғотганини кўриб қолдим.

— Агар йиқилганимда мен ҳам ишлардим, — деди Муқаддас нимагадир ҳаяжонланиб, — ўзимизнинг металл заводимизга кириб ишлардим. Сиз ҳам заводга киришг. Бунақа юришдан ҳеч бир фойда йўқ...

Мен машинасозлик заводининг бир йиллик стажи бор ишчиси эканимни айтмоқчи эдим, поезд жўнайдиган бўлиб қолди. Шошиб

хайрлашдик. Муқаддас вагонининг зинапоя-
сига чиқаётиб қулоғимга шипшиди:

— Икки-уч кунда қайтиб келаман. Ётоқ-
хонага келинг! Кутаман. Хўпми?

Поезд узоқлашиб, унинг шамолда ҳилпи-
раган оқ шойи кўйлаги кўздан йўқолгунча
қараб турдим.

Кўнглим энди мутлақо тинчиган эди. Ку-
лоқларим тагида «Ётоқхонага келинг. Кута-
ман...» деган сўзлари такрорланар ва юра-
гимга аллақандай осойишта ва сўнмас бир
шодлик бағишлар эди.

Кўчада, қаёққа боришимни ўйлаб, бир на-
фас турдим, сўнг бирдан қандайдир енгил
тортиб, қувонч билан қарор қилдим — завод-
га!

Заводни эслашим билан бўлиб ўтган ҳам-
ма воқиа қайта эсимга тушиб, ўзимдан ўзим
уялиб кетдим.

Лекин шу заҳотиёқ «шунчалик хижолат
бўладиган бирон жиноят қилдимми?» — деб
ўзимни юпатиб қўйдим, кўнглим ўша осойиш-
та, ёруғ қувончга тўлиб, автобус билан за-
водга жўнадим.

VIII

Заводга биринчи смена ишини тугатиб,
навбатдаги смена ишга тушадиган пайтда
етиб бордим. Автобусдан тушиб заводнинг
қизил ёштдан қурилган баланд қўрғонига
қараб юрганимда дарвозадан ишчилар ҳам
тўп-тўп бўлиб чиқа бошладилар. Уртоқларим-
ни кўчада кутсам ҳам бўларди-ю цехни, ста-

ногимни бир кўриб кетиш ниятида ичкарига кирдим.

Дарвозадан кираверишда ярим гектар келар-келмас гулзор бор эди. Гулзорнинг ўртасида заводнинг ҳурмат тахтаси, баъзи стендаларга завод физкультурачилари олган кубок ва фахрий ёрлиқлари қўйилганди. Гулзорнинг орқасида, то кўз илғамас жойларгача, бир-бирига параллель қурилган баланд, ойнаванд цехлар қад кўтарганди. Улар худди катта парникларни эслатарди.

Бизнинг механика цехимиз гулзорнинг орқасидаги учинчи бинога жойлашган.

Ҳовлига киришим билан гулзорнинг ўртасидан ўтган йўлнинг чап томонида, кичкина цемент ҳовузчанинг ёнида тўпланиб турган бригадамиз йигитларига кўзим тушди. Менинг тўғримда қандайдир гап кетаётган бўлса керак, дарвозадан киришим билан йигитлардан бири:

— Ана, ўзи ҳам келди!— деб юборди.

Ҳовузнинг ёнига тиз чўкиб, соқол қиртишлаётган Кулоянц:

— Оламда бормисан, академик? — деди кўлик чаплашган юзини буриб.— Изламаган жойимиз қолмади-ку! Қаёқларда юрибсан?

— Нима гап ўзи?— дедим, йигитлар билан кўришарканман, лекин говур-ғувур бўлганиданми, билмадим, ҳеч ким менга жавоб бермади.

Белигача қип-яланғоч бўлиб, краннинг сувига ювинаётган Тўлаган дабдурустан:

— Уртоқлар, тунов куни мен буни битта жонон билан бошлашиб юрганини кўрув-

дим!— деди итоатсиз қаттиқ сочларини артаркан.— Аммо жонони жа зўр экан!

— Шунинг учун ўқишга кирмасдан қочиб юрган экан-да,— деб кимдир орқамдан гап отган эди ҳаммаси бирдан қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборишди.

— Нима гап ўзи? Нимага қидирдиларинг?— дедим юрагим пўкиллаб.

Соқолини олиб бўлиб ёнимга келган Кулоянц елкамга битта туширди:

— Жононга ошиқ бўламан деб ақли ҳушингдан айрилибсан-да! Тунов кунги гаплар эсингдан чиқдимми?

— Бригадамиз Коммунистик меҳнат бригадаси, деган ном олмоқчи-ю, сен бўлсанг лақиллаб юрибсан! Қойилман сендақа академикка!

— Одамларни чалғитма!— деди Тўлаган, пахмоқ сочиқ билан мускуллари бўртиб турган баданини қизартириб артаркан,— ном олиш учун курашга бел боғламоқчимиз дегин! Ҳали пойгада ўзиб келсанг оласан бу номни!

— Пойгага тушгандан кейин ўзамиз-да!

Мен болаларнинг ҳаммаси бирдек яхши кийинганларини, баъзилар эса бўйинларига галстук тақиб олганларини эндигина пайқадим.

Демак ҳозир тунов куни Сулаймон Акрамович айтган мажлис бўлади. Бригадамиз Коммунистик меҳнат бригадаси деган ном олиш учун кураш бошлаб юборган бригадалар қаторига қўшилади!... Буни чиндан ҳам эсимдан чиқариб юборган эканман! Бирдан кўнглим ғаш бўлди-ю, станогимни кўриб чи-

қаман, деган баҳона билан тезроқ цехга қараб кетдим. Тўлаган орқамдан: «тўғри клубга боравер, ҳозир мажлис бошланади», деб қичқириб қолди.

Сиртдан қараганда парникни эслатадиган цех ичига кирганда уни тўлдирган оғир машиналарнинг салобатидан, станокларнинг гуриллаши, йўнилаётган деталларнинг учқун сачратиб гувиллаши, темир-терсақларнинг чарс-чурси ва яна аллақандай овозлардан улуғворлик кашф этиб, биринчи бор кирган одамнинг ҳушини қочиради, бир вақтнинг ўзида ҳам чўчитади, ҳам жўшқин кучи билан қандайдир ўзига тортади. Лекин аста-секин киши бунга ўрганиб кетади-ю, ҳамма нарса оддий ва табиий бўлиб қолади. Қизиқ, мен бир ойга яқин келмаганим учунми, билмадим, кўзимга цех худди биринчи марта кирганимдагидек жуда улуғвор, ҳайбатли ва айни маҳалда жуда иссиқ кўриниб кетди.

Иш жойим цехнинг ўртасида эди. Икки томонида қатор станоклар саф тортган кенг йўлакдан юриб, ўз станогимга бордим. Станогимда пакана, лекин зуваласи пишиқ корейс йигит Борис Цой ишламоқда эди. У сеялканинг бир деталини йўнмоқда, станокнинг ўткир пўлат пичоқлари орасидан темир қириндилар худди ранда остидан чиқаётган юпқа пайрақалардек буралиб-буралиб чиқмоқда эди.

Цой мени кўрмади, мен ҳам унинг ишига анча вақт индамасдан разм солиб турдим.

Аста-секин станокнинг бу ажойиб иши, Цойнинг элчиллиги, ерга буралиб тушаётган ғалати-шакядаги темир қириндилари, бир

четга қаланаётган деталлар кўзимни қиздириб институт ҳам, имтиҳон ғовлари ҳам, ҳатто Муқаддас ҳам кўзимга аллақандай узоқ ва аҳамиятсиз бўлиб кўринди. Бирдан енгил тортиб, Цойнинг елкасига қўлимни қўйдим.

— Ҳорма, дўстим!

Цой бурилиб қаради:

— Ҳа, сенмисан?— деди у ва чап қўлининг орқаси билан пешона терларини артаркан, ўнг қўлини чўзиб кўришди:

— Нима қилиб юрибсан?

— Шу... ўзим...— дедим.

— Ҳа-а!..— деди Цой ва яна ўз ишига киришди.

Цой азалдан камгап эди. Буни яхши билардим, лекин кишининг кўнглида бир шубҳа бўлса ҳамма нарса бошқача тус олиб, бошқа маъно кашф эта бошлайди. Ҳозир мен ҳам худди шундай бўлдим. Цойнинг мен билан ёзилиб гаплашмагани жуда қаттиқ ботди, энг муҳими менга шундай туюлдики, гўё у ишдан қочиш ниятида бўлганимни билгани учун бундай совуқ муомала қилди. Мажлисга боришга ҳам негадир журъат этолмай қолдим. Ҳозир бригадамиз Коммунистик меҳнат бригадаси деган ном олиш учун бел боғлашаётган азамат коллективлар сафига ўтадиган бўлса, демак, мажлисда фақат яхши ишлашгина эмас, шу билан бирга ҳаққонийлик, соф диллик, камтарлик ва яна кўп нарсалар тўғрисида ҳам гап боради, албатта. Шундай пайтда мен нима дейман? Бўлган воқияни очиқ айтсам бригадада қолдиришармикин? Қолдиришмаса

нима қиламан? Муқаддас эшитса нима дейди?

Шу вақт орқамдан:

— Шарифжонмисан?— деган таниш овоз эшитилди.

Бу Сулаймон Акрамович эди. У бирорта станокни тузатганми, ё одатдагидек ишлаб чиқарилган деталларни текшириб юрганми, ишқилиб қўллари билакларигача қоп-қора мой эди. Ўзига ярашиб тушган кўкраги очиқ комбинезон уни худди спортчиларга ўхшатиб кўрсатарди.

— Мажлисга келдингми? Нимага клубга бормасдан бу ерда турибсан?— деди у, қўллари эски латта билан артаркан.

Станогимни кўргани кирганимни айтгандим, Сулаймон Акрамовичнинг кўзларидаги ифода қандайдир юмшаб, жилмайди.

— Соғиниб қолдим дегин? Унақа бўлса — яхши!— деди у.— Станогингга мана Цой қараб турибди. Жойида. Қани юр, мажлисга борайлик.

Цехдан чиқиб клубга қараб кетдик. Мен Сулаймон Акрамовични кўрган заҳотиёқ унга бор гапни айтиб берсаммикин, деган фикрни кўнглимдан ўтказгандим, лекин гапириб бериш учун уни тўхтатиш керак бўлади, мен эсам ҳаяжонланганимдан гапни нимадан бошлашимни билмас эдим. Бунинг устига Сулаймон Акрамович оғим билан ўзим тўғримда тўхтовсиз саволлар бериб борардики, унинг гапини бўлиш ҳам ноқулай эди. Клубга ҳам етиб бордик.

— «Агар сўз беришса нима дейман?— ҳа.

ёлимга келган бу фикрдан юрагим шувиллаб кетди.— Ҳаммасини очиқ айтаман!»

Заводнинг худди қутига ўхшаган узун, энсиз клуби одамга лиқ тўлган, кўпчилиги ёшлар, кекса ишчилар эса олдинги икки-уч қаторда ўтиришарди.

Бригада аъзоларимизнинг ҳаммаси президиумда ўтирар, кириб борганимизда, саҳнада Тўлаган гапирмоқда эди.

Сулаймон Акрамович, худди мажлис раиси кўриб қолиб президиумга таклиф этишидан қўрққандек, эшикдан кирган жойидаги бўш скамейкага секин ўтира қолди, мен орқароққа ўтирдим.

Тўлаган ўнг қўли билан итоатсиз қалин сочларини тинимсиз қайириб, қандайдир хушчақчақ жарангли овозда гапирмоқда эди:

— Яхши ишлаб, планни бажариш яхши! Аммо бу билан иш битмайди. Биз чиндан Коммунистик меҳнат бригадаси деган номни олмоқчи бўлсак ҳар жиҳатдан илғор бўлишимиз керак. Хўш, илғор бўлиш осонми? Йўқ! Осон эмас. Масалан, ўқиш масаласини олайлик. Коммунистик жамиятнинг ҳар бир аъзоси чуқур илмли киши бўлиши шарт. Тўғрими? Тўғри! Лекин срамизда шу оддий нарсани тушунмайдиган ишчилар ҳам бор. Масалан, Шарифжонни олайлик. Урта маълумотли бўла туриб, сиртдан ўқишни хоҳламайди. Қийинчиликлардан қўрқади чамаси...

Пастдан:

— Узи борми? Узи жавоб берсин!— деган овозлар эшитилди. Юрагим гурс-гурс уриб ўрнимдан турмоқчи бўлган эдим ҳамки, Тў-

лаган қўлини кўтариб овозларни босди:

— Шарифжонни ёмонламоқчи эмасман! — деди у, — Шариф яхши йигит, яхши ишчи. Биз уни барибир ўқитамиз! Фақат демоқчи-манки, коммунистик бригада деган номни олмоқчи бўлсак қийинчиликлардан қўрқмаслигимиз керак! Бу ном биздан кўп нарсани талаб қилади. Биз соф дил, камтар, ишда зарбдор, турмушда ҳаққоний бўлишимиз керак. Ароқ деган ифлос нарсанинг ёнига ҳам йўламаслигимиз керак. Қизлар масаласида ҳам... — Тўлаган негадир дудуғланиб, гап тополмай қолди, шу вақт яна кимдир настан:

— Қизларнинг ҳам ёнига йўламаслигинг керак! — деб юборди-ю, зўр қаҳқаҳа клубни ларзага келтирди.

Тўлаган бошини кескин силкитди:

— Йўқ, бекорларни айтибсиз! Биз турганда қизларнинг ўзи сенинг ёнингга йўламайдиган бўлишади! Биз улар билан шундай хушмуомалада бўлиб, уларни шундай ҳурмат қиламизки, қизлар биз турганда сенинг ёнингдан ҳам ўтмайдиган бўлишади! Тушундингми? — деди-да зўр қарсақлар остида жойига бориб ўтирди.

Тўлагандан кейин минбарга соч-соқоли оппоқ оқарган, узун бўйли қотма бир чол чиқди. Бу заводнинг энг кекса ишчиси, кекса большевик эди. У гапни жуда узоқдан, революция йилларидан бошлади, лекин унинг эсдалиги мажлисга бирдан қандайдир руҳ киргизиб, тантанали бир вазият вужудга келтирди. Ҳамма гўё бу мажлиснинг қанчали жиддий эканини эндигина тушунгандек, зал бирдан сув селгандек жимжит бўлиб қолди.

— Уғлимнинг гапини эшитиб астойдил қувондим,— деди у ва боши сал қалтираб, Тўлаганга қараб қўйди,— биз кексалар ёшларнинг камчилигини кўрсатишни, уларни танқид қилишни яхши кўрамиз. Аммо шу бугун мен бундай ёшларни, бундай йигитни бағримга босиб ўпгим келди. Балли, ўғлим!..

Чол боши сал қалтираб президиумга борди ва Тўлаганнинг бошини ушлаб, пешонасидан ўпди.

Залдагилар бирдан ўринларидан туриб кетдилар ва мен худди боя цехга кирганимдагидек Муқаддас ҳам, институт бўсағасида чеккан ташвишларим ҳам — ҳаммаси қандайдир узоқ, аҳамиятсиз, кераксиз бўлиб қолганини ҳис этдим. Қўллари, юзлари, кийимлари мой бўлган бу меҳнаткаш одамларнинг вазмин, босиқ, самимий гаплари ва қандайдир олижаноб муносабатлари олдида чеккан ташвишларимнинг ҳаммаси арзимайдиган бир нарса бўлиб кўринди. Уша пайтда президиумда бўлмаганим учун, чол мени ҳам ўпмагани учун чин кўнглимдан афсуслардим, ўз дўстларимга ҳасад билан тикилардим.

Минбарга Сулаймон Акрамович чиқиб қўлини кўтарди. Унинг йўғон, дўриллоқ овози зални тўлдириб шов-шувни босиб қўйди.

— Ҳурматли отахонимиз тўғри айтадилар. Биз кексалар ўзимизни кўп мақтаб, ёшларни кўп уришамиз. Аммо бир томондан мақтанмасдан илож йўқ!— деди Сулаймон Акрамович ва залда кўтарилган кулги босилгунча қўлини кўтариб кулимсираб кутиб турди.

— Масалан, ҳозир қийинчилик тўғрисида гап кетди. Шу гап тўғрими? Менингча унча тўғри эмас. Аввало ўқиш масаласини олайлик. Айтсам мақтаняпти дейишларинг мумкин, аммо... масалан биз қай аҳволда ўқиганмиз: рус тилини билмас эдик, ўрта мактаб ҳажмида мустаҳкам илмга эга эмас эдик. У маҳалда турмуш ҳам ҳозиргидан ўн баравар оғир эди. Шунга қарамасдан ўқидик, олий маълумот учун ётиб тортишдик! Мақтансак арзийдими? Арзийди! Шунинг учун арзийдики, ҳозир баъзи ишчи ёшларимиз, Тўлаган айтгандек, қийинчиликдан қочадилар!

Сулаймон Акрамович, ҳозир менинг номимни тилга оладиёв деб аъзойи баданимни совуқ тер босди, лекин у мени уялтиргиси келмади шекилли, бирдан гапни буриб юборди. Бугундан бошлаб бригадамиз зиммасига зўр масъулият тушганлигини айтди, бу масъулиятни оқлашимизга ишонч билдирди ва ҳаммамизга муваффақиятлар тилади. Ундан кейин завод парторги гапириб, гулдурос қарсақлар остида Коммунистик меҳнат бригадаси деган ном олиш учун курашаётган бригадалар сафига ўтганимизни эълон қилди...

Залда тўпланганлар тарқалиша бошлади, ёлғиз мен пастда, залда ўтирар ва нима қилишимни билмас эдим.

Мажлисга кеч келганим учун шундай бўлаётганини, акс ҳолда мени ҳам президиумга чақиришларини билар эдим, лекин худди боягидек, кўнглимдаги шубҳа бунинг ҳаммасига бошқа тус бермоқда эди.

— «Йўқ, ҳозир айтаман, ҳаммасини ўзим айтиб бераман!» деган ўй хаёлимда ҳануз такрорланарди, лекин кимга айтишимни ўзим ҳам билмас эдим.

Шу вақт, президиумдан тушиб келаётган Сулаймон Акрамовични кўриб қолдим. Кейин билсам, у менинг бир четда қолиб кетганимни кўриб, атайин ёнимга келган экан.

— Қани, табриклаб қўяй, ўғлим!— деди у, узоқдан қўлини чўзиб ва кулимсираб.

Шу топда ўзим жуда тўлиб турган эканманми, ё Сулаймон Акрамовичнинг илиқ муомаласи сабаб бўлдими, ишқилиб шу залнинг ўзидаёқ у «ўғлим» деб гап бошлаши биланоқ, оғзидан сўзини олиб, бўлган воқияни сўзлай кетдим. Ҳаяжонланиб, дудуқланиб гапира бошладим. Сулаймон Акрамович палла-партиш ҳикоямни типпатик турганича олдин кулимсираб (афтидан менинг самимийлигимдан севиниб), сўнгра қошларини чимириб, ўйчан кўзларини бир нуқтага тикиб, иңдамасдан эшитди. Гапириб бўлганимда клубда битта ҳам одам қолмаган, бўш залда фақат иккимиз турардик. Ниҳоят, Сулаймон Акрамович кўзларини бир нуқтадан узиб, юзимга тикилди.

— Агар сўнгги имтиҳондан ҳам яхши ўтганингда... бу ерга қайтиб келмас экансанда, шунақами?— деб сўради.

— Ҳа,— дея бош ирғатдим.

Унинг юзига қарашга журъат этмасдим, гапни ўзим бошлаган бўлсам ҳам юрагимда бор гапни айтиб бўлганимдан кейин, бирдан ўзимни йўқотиб қўйдим.

Жуда узоқ туюлган жимликдан кейин Сулаймон Акрамович:

— Эрталаб оинг уйда бўладими?— деб сўради.

— Бўлсалар керак.

— Айтиб қўй: эрталаб соат саккизларда бораман, йўлдан кириб ўтаман.

Ялт этиб унинг юзига қарадим. Сулаймон Акрамович ўсиқ қошларини чимириб, ўйчан кўзларини бир нуқтага тикиб, узун дағал бармоғи билан учлари сарғайиб қолган мўйловини силаб турарди. Бошимни кўтаришим билан у ҳам қаради, томирлари бўртиб чиққан катта, ялпоқ кафтини чўзди:

— Хўп, гап шу!— деди у,— эртага учрашамиз!

— «Нима демоқчи? Ойим билан нима тўғрисида гаплашмоқчи?» хаёлимда шу нотинч ўйлар билан уйга кетдим...

IX

Уйга кун ботиб, қош қорайиб қолганда кириб бордим. Ойим гулзорнинг ўртасидаги супада икки қўлини тиззасига қўйиб, аллақандай ўйчан, ғамгин бир вазиятда ўтирар, оқ шойи кўйлагининг устидан попукли ипак камар тақиб олган Салим Каримович эса супа билан гулзор ўртасидаги бир парча ерда у ёқдан-бу ёққа бориб-келиб турарди. У камарининг бир учини ўнг қўлига ушлаб олган ва унинг попуғи билан чап қўлини ҳадеб савалар, бу эса унинг нимадандир безовта бўлаётганини кўрсатарди. Эшик «ғийқ» этиб очилиши билан Салим Каримович тўхтади,

кўзойнаклари устидан тикилиб қаради. Ойим чўчиб бошини кўтарди.

— Хайрият!— деди Салим Каримович ва нимагадир бошини чайқаб уф тортиб қўйди.— Биз сени деб қаёқларга бориб, эрталабдан бери чоп-чоп қилиб юрибмиз-у, сен бўлсанг... ўз ҳолингга юрибсан. Одам деган ҳам шунақа бепарво бўладими, ўғлим?

Ойим индамасдан ўрнидан туриб олдимга келди ва аллақандай ҳолсиз, чарчоқ овозда:

— Қаёқларда юрибсан, болам?— деди секин. Унинг кўзлари жиққа ёшга тўлганини кўриб, шошиб қолдим.

— Қани юр, уйга кирайлик,— деди Салим Каримович, қатъий овозда,— бир соат вақт қолди!

Ҳайрон бўлиб бир ойимга, бир Салим Каримовичга кўз ташладим. Салим Каримович менга қараб мамнун кулди:

— Бир бало қилиб ишингни тўғриладик, ўғлим... Уртоқлар илтимосимизни қайтармадилар. Қани бўла қол, иншонгни тўғрилатиб келганман, тезроқ кўчириб бер!..

Шошганимдан:

— А?— деб юбордим. Салим Каримовичнинг бу хабаридан қувониш керакми, йўқми, буни ҳали ўзим ҳам яхши тушуниб етмасданок ёдимга Сулаймон Акрамович тушди. Тушди-ю, кўнглимнинг бир четида «ярқ» этган шодликка совуқ сув сепилгандек бўлди.

— Йўқ, фойдаси йўқ,— дедим.— Энди фойдаси йўқ...

Бу сўзларни секин айтдим, лекин қизиқ, шундай дейишим билан Муқаддасни эсладим!

— «Нахотки тўғрилаш мумкин бўлса? Нахотки биз бир институтда, бир аудиторияда, бир жойда ўтириб беш йил ўқишимиз мумкин бўлса? Нахотки у билан доим бирга бўлиш бахтига муяссар бўлолсам?»

— А?— деди Салим Каримович,— қайта, айт: нима дединг?

— Уйга кирайлик, уйга кириб гаплашайлик,— деди ойим. Унинг овозида қандайдир қўрқув бор эди.

— Бу қандоқ бўлди?— деди Салим Каримович. У бунақа жавобни сира кутмаганидан бўлса керак, кўзойнагини дам қўлига олар, дам қайта тақиб, бир ойимга, бир менга қарарди,— ўқишга хоҳишинг йўқ бўлса, яъни умрбод шу заводда оддий ишчи бўлиб ўтаман десанг... тагин ўзинг биласан. Аммо бундай қулай пайт турмушда бир келади, ўғлим. Сенинг ўрнингда бўлсам, уни қўлдан бермас эдим, тагин ўзинг биласан!

Ойим қўлимдан ушлади:

— Юр, ўғлим, уйга кирайлик...

Индамасдан ойимнинг кетидан уйга кирдим. Салим Каримович нимагадир кирмади.

Хаёлим бирдан тўс-тўполон бўлиб кетган, кўнглимда бир-бирига зид ҳислар олишмоқда эди. Ҳақиқатан ҳам ғалати аҳволга тушиб қолгандим. Муқаддасни десам, бояги ажойиб одамлардан, дўстларимдан айрилишимни сезардим, лекин уларни десам... Муқаддас нима бўлади?..

Ойим айвондан уйга кираётиб эшик тепасидаги тугмачани босди. Уйни чарақлатиб юборган лампочка нурида столда турган кат-

та сопол товоқ тўла ошни кўрдим. Ошга ҳеч ким қўл урмаган, афтидан ойим уни менга сузган-у, келмаганимдан кейин ўчоққа қўйишни унутган, ош совиб қолган эди.

— Овқатингни иситиб берайми?— деди ойим. «Йўқ» деб бош чайқагандим, юзимга тикилди.

— Қани ўтир, нима гап ўзи, тузукроқ тушунтир-чи!

Ойим қўлимдан тортиб стулга ўтқиздида, ўзи ҳам четда турган стулни рўпарамга суриб ўтирди. Лампочканинг кўзни қамаштирувчи ўткир ёруғлигида унинг пешонасидаги, кўзлари ва лабларининг четларидаги ажинлари аниқроқ кўриндим, ё бутун қиёфасидаги аллақандай мунгли, маъюс ифода таъсир этдим, билмадим, ишқилиб, биринчи марта унинг хийла қариб, чарчаб қолганини аниқ кўрдим. Назаримда унинг дилида менадан, ўз фарзандидан яшириб юрган бир дарди, нидоси бордек туюлди-ю, бир секундга оёғига чўккалаб унинг тиззасига бош қўйгим, ювилавериб ранги ўчиб қолган чит кўйлагига юзимни яшириб, ором олгим, ҳамма нарсани унутгим келди... Лекин худди шу пайт ойимнинг кўзларидаги маъюслик аллақандай совуқ бир ифода билан алмашди.

— Нимага индамайсан? Қаёқларда тентираб юрибсан?

Бу совуқ ифодани кўрмаслик учун ерга қарадим, шу вазиятда бўлган воқиянинг ҳаммасини айтиб бердим, заводга борганимни, дўстларимнинг қандай қарши олганларини, Сулаймон Акрамовичга сиримни очганимни ва унинг эртага келмоқчи бўлганини — ҳам-

масини гапириб бердим, фақат Муқаддас тўғ-
рисида ҳеч нима демадим.

Ойимнинг кўзларига ўйчанлик чўккан эди. У юзимга тикилиб ўтирар, лекин хаёли бошқа ёқларда эди. Аста-секин қалбимга тағин бояги туйғулар қуйилиб кела бошлади: тағин боягидек унинг муштипар бир аёл эканини, кўнглининг бир бурчида мендан яшириб юрган сирлари борлигини ўйлай бошладим, бироқ худди боягидек тағин кўнглим эриб кетётганда ойим гап бошлади:

— Сулаймон ака билан ўзим гаплашман,— деди у босиқ маъюс овозда,— унга ҳаммасини ўзим тушунтираман. Нечук сени ўқишга киритишга бунчалик уринаётганимни ўзингга ҳам айтиб бераман, болам. Эҳтимол мен нотўғри қилаётгандирман. Бироқ, бошқа иложим йўқ. Бунинг сабабини кейин тушунтириб бераман, болам. Лекин... Сен ҳозир дадангнинг айтганини қил: иншонгни унга кўчириб бер. Бўлмаса кеч қоламиз...

Йўқ, ёш бўлишига қарамасдан юзини ажин тўри қоплаган бу аёл ўғлининг заводга кириб ишлашидан қўрқадиган хотинлардан эмас. Буни мен яхши билардим. Демак, уни бу ишга мажбур этаётган қандайдир бошқа сабаблар бор!

Ойим менинг кўнмасдан ўжарлик қилишимни кутган бўлса керак: «Сен олдин иншони ёзиб бер, кейин ҳаммасини тушунтириб бераман, ҳаммасини айтиб бераман» деган сўзларни бир неча марта такрорлади. Мен эсам... Ойим бу сўзларни ҳар такрорлаганида елкамни босиб турган оғир тошларнинг

биридан қутулаётгандек бўлардим, ўзимни тобора енгил сезардим.. Ахир менинг ўқишим шунчали шарт экан, бунга ҳозирча мен учун номаълум бўлган жуда муҳим сабаблар бор экан, ниҳоят Сулаймон Акрамовичга ҳам ойимнинг ўзи жавоб берар экан, нимага унинг талабини адо этмас эканман? Зотан унинг талабини рад этишга қандай ҳақим бор?

Тўғриси айтсам, кўнглимнинг бир четида қандайдир шубҳа бор эди. Ойим келтирган, тўғрироғи иншони ёзиб берганимдан сўнг айтадиган далиллари қанчалик салмоқли бўлмасин, дўстларим олдида ўзимни оқлай олмаслигимни сезардим, лекин... кўз олдимда қулиб турган Муқаддас, у билан беш йил бирга бўлиш истаги бу ўйлардан зўр чиқди-ю, қандай қилиб: «хўп» деб юборганимни ўзим ҳам билмай қолдим.

Ойим ташқарига чиқиб бирпасдан кейин дадамни бошлаб кирди. Нимагадир кулимсираган, афтидан ўз ишидан мамнун бўлган Салим Каримович, қўлимга ўроғлик қоғозни чўзаркан:

— Қанақа ёзганингни бир кўриб қўйгин-у, қанақа ёзиш кераклигини ҳам ўрганиб олгин,— деди жилмайиб,— келажагингни шу қоғоз ҳал қилади. Эҳтиёт бўл, ўғлим!

Бу ўша — Гулнор билан Йўлчи тўғрисида ўз қўлим билан ёзган иншо эди. У қизил қалам билан шундай тузатилган, шундай чизиб ташланган эдики, худди қуроқ кўрпани эслатар, қалам тегмаган битта ҳам жумла қолмаган эди. Мен бунчалик тузатишларнинг сабабларига тушунмоқчи бўлиб, иншони ўқий

бошлаган эдим, дадам қўлини елкамга қўйиб:

— Олдин кўчириб бер! Кейин ўқийсан!— деди.

Ойим бу гаплар менинг изаат-нафсимга тегиб кетишидан қўрқса керак:

— Бўлақол, болам, тезроқ кўчириб берақол,— деди секин.

Ойим қўрқмаса ҳам бўларди: Салим Каримовичдан хафа бўладиган жойим ҳам йўқ, ҳақим ҳам йўқ эди.

Кейинчалик, ҳамма нарса ҳал бўлгандан кейин, мен ҳар сафар ўша дақиқаларни эслаганимда шундай уялар, юрагимни шундай қаттиқ бир оғриқ чангаллаб олардики, инграб юборардим. Лекин у маҳалда бировнинг қўли билан тузатилган иншони кўчириб нақадар катта хато қилаётганимни сезмас эдим, чунки хаёлим қувончли бир фикр билан банд эди:— Энди Муқаддас иккимизни ҳеч нарса ажрата олмайди!

Менинг ўрнимда ҳамма ҳам шу аҳволга тушиб қолармикин, ё мен ўзим шунчалик беқарор эканманми, билмадим, ишқилиб, ўшандан атиги бир соат олдин, мажлис вақтида қилган афсусларимни унутиб, иншони қайта кўчирар эдим. Мажлис маҳалида, у ерда жўш урган меҳнат руҳига мафтун бўлиб, Муқаддасни унутган бўлсам, энди ўша дўстларимни, ўша ажойиб руҳни унутиб, ёлғиз Муқаддасни ўйлардим...

Ниҳоят ёзиб бўлдим. Салим Каримович ёзганларимни ўзи бир марта ўқиб чиққач, бирор соатда қайтиб келишни ваъда қилиб, ошнасининг олдига жўнади. У чиқиб кетиши

билан ойимга қарадим: унинг қўлида бу нотўғри, ифлос кирдикорни оқлайдиган қандайдир бир ҳужжат бор эди! Мен бу ҳужжатни кўришни, виждоним олдида ўзимни оқлашни истардим! Ойим ҳам менинг мақсадимни сўзсизоқ тушунди шекилли, уйнинг тўрига бориб, бутун деворни қоплаб олган гулдор чойшапни кўтариб михга илди ва тахмонда турган катта эски сандиқнинг устидаги кўрпаларни битта-битта олиб столга қўя бошлади.

Мен индамасдан унинг ишини кузатиб ўтирардим. Кўрпаларни олиб бўлгач, ойим сандиқни очди-да, унинг ичидан четлари қирқилган эски бир чамадон олиб, олдимга қўйди. Чамадонни очаётганида қўллари секин титраётганини пайқаб қолдим.

— «Нега?! Мен ҳамма балони ўзим қилиб, яна айбни унга тўнкаб, дилига озор бераётганим йўқмикин?...»

Чамадондаги нарсалар оқ шойи билан ўралган эди. Ойим шойини кўтарди ва мен эҳтиёткорлик билан тахланган бир чамадон хатларни, эски конвертларни кўрдим. Уларнинг кўпчилиги уч бурчак хатлар бўлиб, сарғайиб, четлари йиртилиб кетган, кўк қалам билан битилган устидаги ёзувлари ҳам ўча бошлаган эди.

— Бу... отаингнинг хатлари,— деди ойим, деди-ю, кўзлари жиққа ёшга тўлди,— мана, ўзиниям бир кўриб қўй...

Ойим хатларнинг тагидан катта бир конверт топиб ундан иккита сурат олди ва биттасини менга чўзди:

...— Фронтда тушган сурати... ..

Бу — узун бўйли, чакка суяклари туртиб чиққан, лунжлари ичига ботиб кетган қоп-қора бир одамнинг сурати эди. У жилмайиб турар, лекин негадир, афтидан жуда озиб-тўзиб кетгани учун бўлса керак, йиғлаб турганга ўхшарди. Унинг бошида эски пилотка, эгнида ғижимланган эски гимнастёрка, оёғида катта рабочий этик, суратнинг тағига эса қалам билан «Ленинград, 1941» деган ёзув битилган эди. Кўзим шу ёзувга тушди-ю, йиғлаб турганга ўхшаган бу қоп-қора новча одам юрагимга яқин, меҳрибон, гўё мард ва довжурак бир кишига айланди, гўё «Ленинград, 1941» деган сўзлар тўсатдан ярқ этиб нур сочди-ю, бу нур пилотка кийган нотаниш одамнинг қалбини, ички дунёсини, руҳини ёритиб юборгандек бўлди...

«Ота!» мен бу сўзни фақат хаёлимда тилга олсам ҳам, у тўсатдан кўнглимни эритиб юборди. Ажабо: мен бу сўзни биринчи марта чин қалбимдан, самимий тилга олишим эди...

— Мана, буни ҳам бир кўриб қўй...— Ойим иккинчи суратни чўзди, чўзаркан, билинар-билинемас қизаргандек ва кулимсирагандек бўлди.

Бу, дадам иккисининг урушдан олдин олдирган суратлари эди. Иккиси ҳам ёш ва бахтиёр эдилар.

— Мана шу одам сенинг отанг, ўғлим,— деди ойим секин.— Мен отанг олдида гуноҳкор эмасман, ўғлим. Хоҳласанг, мана хатларини ҳам ўқиб кўр. Мен жуда ёш бўлганим учун... турмуш қилдим. Бироқ мен ҳанузгача...— Ойим энтикди, бир секунд сўзидан тўхтаб, рўмолча билан кўзларини артди, сўнгра

ўзгарган, босиқ овозда давом этди:— Мен уни ҳанузгача унутганим йўқ, ўғлим. Шунинг учун унинг биттаю битта васиятини ба-
жармасам виждоним олдида тинчий олмай-
ман. Унинг биттаю битта васияти сени ўқитиш
эди, ўғлим, ўқитиб инженер қилиш эди. У
ўзи инженер эди, яхши инженер эди, ўғлим.
Сенинг ҳам инженер бўлишингни орзу қи-
ларди. Мана унинг ўлим олдида госпиталдан
ёзган хати. Ишонмасанг ўзинг ўқиб кўр.

Ойим бир чамадон хатларнинг орасидан,
уч бурчак қилиниб букланган ва устига кўк
қалам билан адрес ёзилган сарғиш конвертни
олиб, менга чўзди.

— Госпиталдан, ўлим олдида ёзган ха-
ти,— такрорлади ойим, кейин юзимга қара-
масдан секин қўшимча қилди:

— Отанг қорнидан яраланган эди...

Хатни олмадим. Отам тўғрисида яна бир
оғиз сўз эшитадиган бўлсам, ўзимни тутол-
май қолишимни сездим-да, ўрнимдан туриб
эшикка томон юрдим. Ойим тўхтатмади: у
менинг қалбимдаги ҳисларни тушунган эди...

Ташқарида ҳаво бирдан ўзгариб, шамол
кўтарилган, ҳовлидаги олча ва ўриклар совуқ
куз келаётганини эслатиб қаттиқ гувиллар,
шовиллар эди. Тиниқ, бахмалдек майин ос-
монни тўлдирган юлдузлар ҳам бугун одат-
дагидан бошқачароқ кўринар, муз парчала-
рини эслатиб совуқ чақнарди...

Айвоннинг устунига суяниб бир нафас
турдим. Дарахтларни эгиб, гувиллатиб эса-
ган шамол юзимга уриб, кўнглимдаги ғул-
ғулани тагин ҳам кучайтириб юборди.

Деразадан ойимнинг сояси кўринди: у

кўрпаларни жойига йиға бошлаган эди. Секин бориб жойимга, олчалар орасидаги ёғоч каравотга ўзимни ташладим... Шамол ҳамон гувиллар, дарахтлар куздагидек қаттиқ шовиллар эди.

Ойимнинг гапларидан кейин мен унинг ўзича ҳақ эканлигини тушундим, лекин қизиқ, дадамнинг хатлари, сурати, ойимнинг ҳикояси кўнглимни тинчйтиш у ёқда турсин, ўйларимни тўс-тўполон қилиб юборган эди. Бу хатлар эҳтимол ойимни оқлар, лекин мени-чи? Мени оқлармикин?

Бу ўйлардан қутулиш ниятида бошимни кўрпага ўрадим.

Х

Эрталаб кун чиқар-чиқмас уйғондим. Тундаги шамол тинган, осмон кўм-кўк, тиниқ эди. Қуёшнинг илк нурлари ҳовлидаги икки туп мирзатеракнинг учларида жилвалаяр, ҳамма ёққа қандайдир осойишталик чўккан, ҳовли сув сепгандек жимжит эди.

Тўсатдан уй томондан Салим Каримовичнинг овози эшитилди. Ҳайрон бўлиб муздек олча шохларини эгиб мўраладим, чунки Салим Каримовичнинг бунақа эрта турадиган одати йўқ эди. Уйдан ойим билан катта чарм папкасини қўлтиқлаб олган Салим Каримович чиқди. Салим Каримович норози овоз билан секин гапирмоқда эди:

— Мен у одам билан гаплашишни истамайман. Аммо эҳтиёт бўлинг. Бир чатоқ чиқса мен ҳам, ўртоқлар ҳам уятга қоламиз.

— Сулаймон ака гапга тушунадиган одам,— деди ойим,— ўзим ётиғи билан тушунтириб қўяман.

— Хўп. Ишқилиб уятга қолмайлик. Ҳозирги пайтда бу ниҳоятда нозик масала...

— «Иншо тўғриланибди!». Миямда «ярқ» этган бу фикр нимагадир дилимни равшан қилолмади. Бирдан Сулаймон Акрамович келадиган вақт яқинлашиб қолганини эслаб, ўрнимдан турдим. Қизиқ, хаёлимга келган биринчи фикр уйдан тезроқ чиқиб кетиш, у билан учрашмаслик, уни кўрмаслик бўлди. Қранга бориб муздек сувга бошимни ювдим. Қийиниб энди чиқаман деб турганимда дарвоза томондан ойим кўринди.

— Иншонг тўғриланибди, табриклайман, ўғлим!— деди у кулимсираб. Лекин кўзлари худди кечагидек маъюс эди.

— Йўқ, йўқ, сен кетмагин,— деди ойим, Сулаймон Акрамович билан учрашмаслик нијатида кетмоқчи бўлаётганимни эшитиб.— Сўраб қолса уят бўлади.

Ойимнинг ҳаяжонланаётганини тушундимда, қайтиб жойимга бориб ётдим.

Кўнглим ғаш эди, ҳатто нимадандир қўрқардим, бу қўрқув дилимга озор берар, иззат-нафсимга тегар, лекин ундан қутулишга ожизлик қилардим.

Дарвоза тақиллади. Ойим шошиб, тез-тез юриб ўтиб кетди. Бир оздан кейин Сулаймон Акрамовичнинг ясамага ўхшаган дўриллоқ овози гўё ҳовлини тўлдириб, жаранглатиб юборди:

— Чой-пойга овора бўлманг. Ҳаммаси бў-

либ беш минутга келдим, холос. Қани, шу сўрида ўтира қолайлик.

— Уйга кирайлик, ҳали сизга айтадиган анча гапларим бор,— деди ойим.

Сулаймон Акрамович уйга кириш-кирмаслигини билмасдан иккиланди шекилли, бир зум жим қолди.

— Мен сиз билан гаплашаман, деб келсам, ҳали сиз мен билан гаплашиб қўяман денг! Оббо сиз-э... Шарифжон қани? Чақиринг уни!

Юрагим «шув» этиб ўрнимдан туриб кетдим. Лекин шу вақт ойимнинг:

— «Шарифжон шу ерда, олдин ўзимиз бир гаплашиб олайлик, кейин уни ҳам чақирамиз»,— деган сўзлари билан кўнглим бир оз ўрнига тушгандек бўлди.

— Ҳай, майли, гапингиз бўлса эшитайлик,— деди Сулаймон Акрамович,— аммо бошқа нарсага овора бўла кўрманг. Шошиб турибман.

Сулаймон Акрамович катта, оғир этиклар билан ерни гурс-гурс босиб айвонга чиқди, кейин иккиси ҳам уйга кириб кетдилар-у, овозлари эшитилмай қолди.

Ўрнимдан туриб ўтирдим. Юрагим пўкиллаб урар, бир ўйим чопиб бориб суҳбатларини бўлгим, «ўқишни ҳам, ишни ҳам йиғиштириб қўйдим!»— деб бақиргим келарди...

«Беш минут ўтираман», деган Сулаймон Акрамовичнинг уйга кириб кетганига чорак соатдан ошиқроқ вақт ўтди-ю, лекин ундан дарак йўқ эди.

— «Нега буларнинг гапи жуда чўзилиб кетди? Ёки ойим менга кўрсатган хатларини

унга ҳам кўрсатяптимикин?» — тоқатим тоқ бўлди. Деразадан кўриниб қолмаслик учун кранни айланиб ўтиб, айвонга яқинлашдим. Ичкаридан Сулаймон Акрамовичнинг овози эшитилиб турарди. Устуннинг ёнига борганимда сўзлари қулоғимга аниқ-аниқ кира бошлади:

— Хўп, тағрип ўзингиз биласиз, лекин қаттиқ янглишаётганингизга шубҳам йўқ! — деди Сулаймон Акрамович. — Бунга менинг имоним комил, Раҳимахон! Шундай ажойиб ишчи, ажойиб одам бўлиб етишаётган ўсмирни йўлдан урибсиз-а? Бай-бай-бай!

Ойим бир нима деяётган бўлса керак (унинг овози эшитилмас эди), Сулаймон Акрамович бир неча дақиқа сукут қилди, сўнг-ра, илгаригидан кўра асабий ва қаттиқроқ овозда:

— Мен Содиқни сиздан кам билмайман! — деди, — биз бирга ўқиганмиз, фронтда ҳам бирга бўлганмиз! У Шарифнинг инженер бўлишини орзу қиларди. Бу — тўғри! Лекин Содиқ ҳаёт бўлганида сира бу йўлга бошламас эди. Сиз уни бойваччага айлантирмоқчи бўляпсиз! Аммо, гап уни бойвачча инженер қилиб етиштиришда эмас, гап уни одам қилиб етиштиришда!

Тўсатдан миямда исёнкор бир фикр чақнади:

— «Нима демоқчи? Мени одам бўлмайди демоқчимми? Йўқ!» Ичкарига кирмоқчи бўлиб ивтилдим-у, уйдан Сулаймон Акрамовичнинг:

— Хўп, майли, билганингизни қилинг! — деган гапини эшитиб киришга журъат қилолмасдан яна тўхтадим. — Шарифнинг ўқишига

қарши эмасман. Ұқсин, инженер бўлсин, фақат бу йўлдан бормасин, деяпман холос!— дерди Сулаймон Акрамович.— Инженер бўладими, олим бўладими, тўғрилиқча бўлсин деяпман, холос! Хўп, бошқа гапингиз йўқми? Хайр!

Айвон билан олчазорнинг ораси ўн-ўн беш қадам келарди. Унга етиб бориш... Бу тўғрида ўйлаб улгурмаган эдим ҳамки, эшик очилиб остонада Сулаймон Акрамович кўринди. Унинг юзи ҳаммомдан чиққандай қизарган, қошлари тутшиб, қовоғи солинган, оппоқ қалин сочлари тўзғиган эди... Мен уни кўрдим дегунча юрагимдаги бояги исёнкор туйғулардан асар ҳам қолмади. Аксинча, ўз ихтиёримга қарши унга томон юрдим. Сулаймон Акрамович мени кўриб тўхтади. Лекин кўришмади.

— Ҳаз фикримни ойингга айтдим!— деди у, афтидан мени ҳам гаплашмоқчи деб ўйлаб,— энди билганларингни қилинглар. Лекин институтга хат ёзиб сиримни очади деб кўрқмасаларинг ҳам бўларди...

Сулаймон Акрамович қошларини чимириб бир зум жим қолди.

— Ниятим бошқа эди... Минг афсус, мақсадимга тушунмабсан!..

У шартта бурилиб, зинадан тез-тез юриб пастга тушди-да дарвозага қараб кетди...

— «Наҳотки, шу кетишда чиқиб кетса? Наҳотки тўхтамасан?..»

Йўқ, тўхтади. Ҳовлининг ўртасига борганда тўхтади, ўнг қўлидаги ғижимланган шапкасини бошига қўндирааркан, чақирди:

— Бери кел!

Мен чопиб бордим.

— Мабодо... кейин, турмушда қийналиб қолсанг... аҳмоқлик қилиб юрма, олдимга бор. Тўғри боравер, тушундингми?

— Сулаймон Акрамович?..

— Тушундингми?— юзимга қарамасдан деди у ва жавобимни ҳам кутмасдан вазмин, оғир қадамлар билан ҳовлидан чиқиб кетди.

Тишимни-тишимга босиб, муштимни тугдим.

— «Йўқ, бормайман, ҳеч қачон бормайман!»

У менга бир оғиз илиқ сўз айтмади, нимага шундай қиляпсан, деб бир оғиз сўрамади ҳам, менинг дилимда ҳам ўзимга яраша бир дардим борлигини билишни истамади!..

— «Йўқ, раҳмат, бормайман!»

Бу одамнинг оталарча муомаласига ўрнаиб қолганим учунми, билмадим, унинг бу қадар совуқ муомала қилиши шунчалик қаттиқ теккан эдики, алам ва хўрликдан кўз ёшларимни зўрға тийиб турардим.

Бир оздан кейин уйдан ойим чиққанда биз бир-биримизнинг юзимизга қарай олмадик. У мендан кўзларини олиб қочар эди, мен ундан... лекин иш битган эди! Мен ҳатто чой ҳам ичмасдан уйдан чиқиб кетдим. Институтга бордим, паркларни айланиб кечқурунгача юрдим. Аста-секин кўнглимдаги ғубор тарқаб, унинг ўрнини аллақандай ёруғ, дилни равшан қиладиган ўйлар, орзулар эгаллади: энди институтга киришим, Муқаддас билан бирга бўлишим муқаррар эди!

Шу кундан бошлаб мен учун ҳар соати бир йил туюлган кутиш даври бошланди. Мен икки нарсани кутардим. Бири институтга қабул қилинганлигимиз тўғрисида чиқадиган буйруқ бўлса, иккинчиси Муқаддас эди. Ҳар куни эрталаб уйқудан уйғонар-уйғонмас институтга қараб чопардим, юрагимни ҳовучлаб фоедаги эълонлар ёпиштириладиган досканинг олдига борардим, буйруқнинг чиқмаганини кўргач, ҳафсалам пир бўлиб, қайтиб кетардим-у, кун бўйи шаҳарни кезиб, кечқурун яна борардим...

Шу таҳлитда икки кун ўтди. Унгача Муқаддас ҳам қайтиб келмади. Учинчи кун эрталаб, эндигина уйқудан уйғониб, кўзларимни очгандим, ёнимга ойим келди. Каравотнинг четига омонатгина ўтириб пешонамдан ўпди:

— Табриклайман, ўғлим!— деди у маъюс жилмайиб,— буйруқ чиққан эмиш. Салим Каримович кечаси келиб айтди...

Юрагим бирдан қаттиқ уриб, юзим ловиллаб ўрнимдан сакраб турдим.

Дадам ҳовлида яланг оёқ, пижамасининг почаларини тиззасигача шимариб, гулларга сув қуйиб юарди. У мени кўриб ёнимга келди, ҳўл муздек кафти билан қўлимни сиқди:

— Энди табриклаймиз, ўртоқ студент!

Апил-тапил ювиниб, институтга чопдим.

Уша кун қувончга-қувонч улашиб кетадиган бахтли бир кун экан: яқиндагина ювилган асфальт кўчалар салқин ва ойнадек

чарақлар, сув пуркалган дарахтлар қуёш нурларига чўмилиб, гўё байрамда ясанган қизлардек очилиб, яшнаб кетганди. Гавжум кўчалардаги одамлар ҳам ҳар кунгидан яхшироқ кийинган ва нима учундир одатдагидан мулойимроқ ва ёқимлироқ кўринарди. Ҳамма бир-бирига йўл берар, бир-бирини иззат қиларди. Трамвайга чиққанимда ўзимдан ёшроқ бир қиз ўрнидан туриб менга жой берди ва «Марҳамат, ўтиринг», деб жилмайиб қўйди, трамвайдан тушиб институтга қараб чолиб кетаётганимда орқамдан биров «йигитча!» деб чақирди-да, чўнтагимдан авторучкам тушиб қолган экан, бояги қиздек мулойим кулимсираб қўлимга тутқазди.

Институт эшиги олдида, имтиҳон чоғидагидек бўлмаса ҳам, ҳар қалай хийла одам тўпланган эди. Назаримда қизларнинг орасида Муқаддас кўрингандек бўлиб юрагим ўйнаб кетди. «Қўрққанга қўша кўринади», деган гап рост экан-да, институтга етиб қолганимда, тўпланган ёшлар орасида бирга имтиҳон топширган таниш қиз-йигитларга кўзим тушиб, тўсатдан юрагим «шув» этди-ю, аъзойи баданимдан совуқ тер чиқиб кетди. Ўзимни кўриб-кўрмасликка солиб, жадаллаб ўтдим-да, худди сувга шўнғигандек, фоега уриб кетдим.

Фоеда ҳам одам кўп эди. Бу ерга келувчиларнинг кўпчилиги қабул қилинишига умиди борлар, ҳатто ишонганлар бўлгани учундир, албатта, кўпчиликнинг юзида шодлик аралаш ҳаяжон жилва қилар, кўзлари чақнарди.

Эълонлар осилган катта қора досканинг

олдидаги оломоннинг эрасига суқилиб кириб, туртиб-турткиланиб олдинга ўтиб олдим. Лекин ҳаяжонланганимдан гўё доска чайқалар, қоғозлардаги ёзувлар бир-бирига чаплашиб кетганга ўхшар, мен қидирган буйруқ ҳеч топилмас эди...

Ҳа, мана бизнинг факультет!.. Кўзларим узун рўйхатга қадалди. Уэ исмим ва фамилиямни қидира бошладим. Ана, топдим. Юрагим гупиллаб, рўйхатнинг бошига тикилдим. Аббосов, Акрамова, Алимов, Аҳмедова, Бобожонов... йўқ! Юрагим шув этиб, рўйхатни яна бошидан охиригача ўқиб чиқдим: Муқаддас ростдан ҳам рўйхатда йўқ эди!.. Кўзларимга ишонмасдан рўйхатни қайта бошдан ўқишга киришдим... Наҳотки қабул қилинмаган бўлса?

Унинг рўйхатга кирмай қолганига, демак институтга ҳам қабул қилинмаганига ақлим етиб турарди, лекин бунга ишонгим келмас, ишонишдан кўрқар эдим. Шунинг учун худди бошқа рўйхатларда бўлиши мумкиндек, уларни ҳам бир-бир ўқиб чиқдим, сўнтра яна биринчи рўйхатга қайтдим. Лекин аста-секин орқадан келганлар туртиб-сиқиб, худди тошқин қирғоққа чиқариб ташлаган бир чўпдек мени четга чиқариб қўйди. Шундан кейингина бир оз ҳушимга келиб, бу ҳодисанинг сабабини қидира бошладим. Лекин ўйлаб-ўйлаб бир қарорга келолмадим. Умуман бунинг ҳеч қанақа сабаби йўқ, сабаби бўлиши мумкин эмас эди! Афтидан, бир англашилмовчилик юз берганиди, эҳтимол рўйхат кўчирилаётганда хато бўлиб, унинг фамилияси тушиб қолган бўлса! Бу хатони тезроқ

тузатиш, Муқаддас келмасдан олдин тузатиб қўйиш керак эди!

Қабул комиссиясига борсаммикан, ё деканатгами, деган ўй билан бир нафас иккиланиб турганимдан кейин, деканатга боришга қарор қилдим, чунки буйруқ чиққандан кейин бунақа масалалар билан деканат ҳам шуғулланишини бултуруқ билиб олган эдим.

Унг қўлга бурилиб, тор ёғоч зиналардан учинчи қаватга чиқа бошладим. Афтидан, менга ўхшаб хато «қидириб» юрганлар озмунча бўлмаса керак, юқорига чиқиб-тушаётганлар сон-саноқсиз, ҳамма ерда говургувур, тўполон эди. Лекин қатновчиларнинг кўпчилиги иккинчи қаватдаги институт директорининг кабинетига бурилиб кетар, учинчи қаватга чиқувчиларнинг сони хийла оз эди.

Директорнинг кабинетига бурилмасдан, учинчи қаватга кўтарилла бошлаганимда кўнглимдан: «Улар мендан: сиз у қизнинг кими бўласиз, деб сўраб қолишса нима дейман»,— деган фикр ўтди.

Беихтиёр қадамим секинлашиб қолди. Худди шу вақт тепада, учинчи қаватнинг йўлагида, зинага томон бир-бир босиб келаётган Муқаддасни кўриб қолдим... У ҳам мени кўрди-ю, юришдан тўхтаб, чиқиб боришимни кута бошлади.

Худди катта бир бахтсизлик рўй беришини олдиндан билган одамдек, аллақандай мадорсизланиб учинчи қаватга зўрға чиқдим. Биз қўл бериб кўришдик. Муқаддас тўсатдан

пирпираб уча бошлаган лабини тишлаб ерга қаради.

— Кирдингизми? Нима дейишди?— деб сўрадим секин.

Муқаддас жавоб бермади, у фақат кўзларини ердан узиб аста юзимга қаради, унинг узун эгилган киприклари орасидан юмалаб чиққан икки томчи кўз ёшини кўрдим. Бу томчилар бир-бирини қувиб, юзидан юмалаб тушди-да лабининг четидаги чуқурчага сингиб кетди...

Сўнгра бир-бирини қувган ёш томчилари кўпайиб кетди...

— Қўйинг,— дедим унинг қўлини қўйиб юбормасдан,— бу ерда бир хато ўтганга ўхшайди. Мени қабул қилганда, сизни қабул қилмайдиларми?

Муқаддас ёш тўла кўзлари билан менга «ялт» этиб қаради:

— Сизни қабул қилишдимми? Қандай қилиб?— деди у ва мен эндигина Муқаддас исмимни рўйхатдан қидириб ҳам ўтирмаганини, чунки менинг институтга киришлитимни мутлақо кутмаганини англадим. Айни замонда энди унга ҳақиқатни айтишим ҳам осон эмаслигини, бу гап кеча ва аввалги кунлари ўйлаганимдек, Муқаддас учун хушxabар бўлиши қийин эканлигини тушуниб қўрқиб кетдим. У эса ҳамон менга тикилиб, жавоб кутиб турар, катта очилган маъюс қора кўзларида ҳам таажжуб, ҳам савол, ҳам аллақандай бир шубҳа бор эди! Ўша дақиқада мен ҳали унинг киролмаслигига ўзим сабаб бўлганимни билмаган, ҳатто хаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Лекин бир нарсани аниқ

сезардим: мен ё бу даҳшатли хатони тўғри-лашим, ёки бу ажойиб бахтдан, мўлтираб турган бу маъсум кўзлардан, ҳаётимни нурга тўлдириб юборган унинг муҳаббатидан бир умрга жудо бўлишим керак эди!..

— Деканнинг олдига кирдингизми?— дедим кўзларига тикилиб,— нима дейишди? Нега индамайсиз, Муқаддас?..

— Декан банд экан. Барибир фойдасиз дейишди...— деди Муқаддас ва қаёққадир четга, қоронғи йўлакка қараб қўшимча қилди:

— Сиз... Мен сизнинг кирганингизни билмагандим...

Муқаддас бу сафар «Қандай қилиб кирдингиз?» демади, лекин кўнглида ёмон бир шубҳа туғила бошлагани аниқ эди!— «Наҳот менга ишонмасалар?!»

— Балки рўйхат хато кўчирилгандир, юринг, кириб гаплашамиз!— овозим негадир титраб кетди.— Деканнинг олдига кирамиз, юринг!

Муқаддас кўзларини бир нуқтадан узиб юзимга бир қараб қўйди-да:

— Майли, юринг,— деди секин.

Ҳа, катта бир хатога йўл қўйганим энди аниқ эди. Мен бунга албатта айбдор эмасман, лекин хато қилганимга шубҳа йўқ! Энди бу хатони ё тузатишим керак, ё Муқаддасдан жудо бўлишим!

Кўнглимдаги ҳаяжонли тараддуд кутилмаганда қатъий журъатга айланди.

Йўлакнинг охирида, деканатнинг эшиги олдида, бир-иккита яхши кийинган аёллар турар, четроқда ҳасса ушлаган бир чол ўтирарди.

Биз боришимиз билан бошига шляпа кийган юм-юмалоқ бир хотин қўлида ўйнаб турган ҳашаматли хитой зонтиги билан олдимни тўсди.

— Сиз декангами, яхши йигит? Биз ҳам...

Мен унинг зонтигини жаҳл билан итариб ташладим.

— Биз сизга ўхшаб бу ерга тиламчилик қилиб келганимиз йўқ! Юринг, Муқаддас!

Аёл буни сира кутмаган бўлса керак, шошиб бир қадам орқага чекинди, оғзи очилганича бақрайиб қолди. Мен ичкарига кириб эшикни ёпаётганимда аёллардан бирининг:

— Ҳозирги ёшларимиздан ҳар нарсани кутса бўлади!— деб пўнғиллагани қулоғимга чалинди.

Деканнинг қабулхонасида одам гуж-гуж эди. Икки жойда иккита ёзув машинаси тақирлар, кимдир телефонда қичқириб гапирар, вазоҳатларидан домлаларга ўхшаган бешолтита салобатли кишилар нима тўғрисидадир қизгин баҳслашардилар. Лекин бу одамларнинг ҳеч қайсиси бизга қайрилиб ҳам қарамади, фақат «декан» деб ёзиб қўйилган ва қора чарм билан қопланган салобатли эшикнинг ўнг томонида ўтирган сочлари оппоқ кампир бизга қараб бирдан ўшқириб берди:

— Нимага рухсат сўрамасдан кирдиларинг? Декан банд!

Бир дақиқа ўзимни йўқотиб, довдираб қолдим, лекин кўзим Муқаддасга тушди-ю (улаблари титраб, ёнимда турарди), дарров сўз топдим:

— Ҳеч ким рухсатсиз киргани йўқ! Ушқи-

ришдан олдин сўранг бундоқ! Бизни директор юборди!

— Нимага келганларингни сўрамасданоқ билиб турибман!— деб пўнғиллади кампир.

— Биласизми, йўқми, аммо бизни директорнинг ўзи юборди!— дедим қатъий.

Кампир жаҳл билан столдаги қоғозларни титкилай бошлади.

— Декан йўқ. Муовини қабул қиламан деса марҳамат! Мен билмайман! Ўзидан сўранглар!

Эшикни куч билан юлқиб очдим. Кўнглимдан: «нима бўлса бўлар!» деган фикр ўтди.

— Мумкинми?

Жавобни эшитмасданоқ ичкарига кириб олдик. Лекин ичкарига кириб, энсизгина узун хонанинг тўрида, қора мовут ёпилган столнинг ёнида ёшигина бир жувон билан кулишиб гаплашиб турган ўрта бўйли олифта кийинган йигитни кўришим билан юрагимдаги борлик журъат ва қатъият худди сув пуркалган алангадек ўчди-қолди. Бу олифта йигит ўша Муқаддас иккимизни доим кузатиб юрган, бир неча марта Муқаддасга сўз отиб, танишишга ҳаракат қилиб кўрган ёш олим Пўлат Азизов эди!.. У бизга бир қараб қўйди-ю, сочларини калта қилиб қирқтирган ёш жувонга қўлини чўзди.

— Бизларни унутиб юбормасдан келиб туринг, Гулчеҳраҳон!— деди у ва гўё шундай чиройли жувон билан яқин муносабатда эканини бизга кўрсатиб қўймоқчи бўлгандек, жўрттага қўлини қўйиб юбормасдан:

— Демак... шу қарорга келдикми?— деб сўради.

Жувон калта, қуюқ сочларини силкитиб кулди:

— Яхши йигит келиб туринг демайди, вақти-соатини ва учрашадиган жойни аниғроқ айтади.

— Оббў сиз-е! қизариб — деди Пўлат Азизов, лекин жувон «Хўш, боладимми?» деган маънода қўлларини силкитиб қийшанглаб кулди ва эшикка томон юрди.

Ер тагидан Муқаддасга бир қараб олдим. У бошини қуйи солиб тирноқларига тикилиб турарди. Узун-узун эгилган киприклари гўё титраётгандек пирпираб учар, ловиллаб ёнга узунчоқ юзи, бутун қиёфаси дилидаги пушаймон, уят ва ҳақорат ҳисларини худди кўзгудек акс этдириб турарди. Мен ҳам ичкарига кириб Азизовни кўрган заҳотимоқ бу ерга келиб яна бир хато қилганимизни тушунган эдим. Лекин энг ёмони шунда эдики, энди чиқиб кетиб бўлмас эди.

Жувон эшикни ёпиши билан Азизов ўзини четлари қирилган катта юмшоқ креслога ташлаб:

— Хўш, эшитаман?— деди ва гўё бизга қарашдан уялгандек, столдаги қоғозларни титкилашга киришди.

Бир неча секундга чўзилган, лекин менга жуда узоқ туюлган жимликдан кейин ўзимни зўрға босиб мақсадимизни тушунтира бошладим. Муқаддаснинг исмини тилга олишим билан Азизов сўзимни бўлди:

— Конкурсдан ўтмаган сизми, ё Муқаддасхонми?

Бирдан юрагимдан зўр бир тўлқин қайнаб

чиқди-ю, бутун вужудимни ловиллатиб юборди.

— Муқаддасхон,— дедим секин.

— Ие! Бўлмаса Муқаддасхоннинг ўзлари гапирсинлар-да, сиз нима қилиб бу ишга аралашиб юрибсиз?

Унинг кўзлари бирдан ялтиллаб кетганини кўриб қолдим. Умримда ҳеч қачон ўзимни бунчалик ожиз ва аянчли ҳис этмаган эдим. У кўз олдимда гўё ўсиб, улғайиб, олижаноб бир одамга айланиб борар, мен эсам, аксинча, аллақандай кичрайиб, ерга кириб борардим. Ҳозир бу одам мени истаганча ҳақорат қилиши мумкин эканини, мен эсам унга жавоб қайтара олмаслигимни сезардим, аъзойи баданимдан совуқ тер чиқа бошлаган эди.

— Хўш, нега индамайсиз, гапиринг!— деди Азизов, кейин кўзларини столдаги қоғозлардан узиб, юзимга тикилди. Нима деб жавоб беришимни ўйлаб улгурмаган ҳам эдимки, Муқаддас тўсатдан, бошини кескин силкитди:

— Юринг, Шариф ака, кетайлик!— деди у секин, лекин, аллақандай титроқ овозда. Ўзи ҳам гўё осмонга парвоз қилишга ҳозирланган чиройли ва мағрур қушга ўхшаб турарди: бошини сал орқага ташлаган, оқ шойи кўйлагини туртиб чиққан чиройли кўкраги тез-тез кўтарилиб тушар, ҳаяжондан гул-гул ёнган юзи, Азизовга қадалган катта-катта чиройли кўзлари қандайдир олижаноб нафратга тўла эди. Муқаддас бир нафас шу вазиятда Азизовга тикилиб турди, сўнгра менга юзланди:

— Юринг, кетайлик!— такрорлади у, бир

қадам босди ҳам, лекин худди шу пайт Азизов икки қўлини креслонинг икки томонига шартта қўйиб, кутилмаган бир чаққонлик билан ўрнидан сакраб турди.

— Тўхтанг, Муқаддасхон, ҳар қалай ҳақиқатни билиб кетганингиз маъқул!— деди у паст, қандайдир бўғиқ овоз билан. Сўнгра столни тез айланиб ўтди-да худди қулаб кетишидан қўрққандек, қўлларини орқага чўзиб, унинг четларини ушлаб олди. Унинг ҳаракатлари кескин, ўзи ҳам титраб-қақшаб турарди. Бироқ мени унинг гапи, ҳаракатларидан ҳам кўра овозидаги чуқур титроқ сескантириб юборган эди. Бу титроқ қандайдир бир дардга, нидога, аламга тўла эди. Буни Муқаддас ҳам сездими, ё Азизовнинг ҳаркатларидаги кутилмаган кескинлик таъсир этдими, билмадим, ишқилиб, икки қадам босмасданоқ тўхтади, гўё чақмоқ чақишини кутган одамдек, турган жойида қотиб қолди.

Бу «ҳақиқат» нимадан иборат эканини ҳали аниқ билмасам ҳам, ҳозир даҳшатли бир нарса рўй беришини сеза бошлаганимдан, мен ҳам серрайиб қолдим.

— Сиз неча бал олдингиз?— деди Азизов, Муқаддасга ер остидан тикилиб.

Бир неча секундга чўзилган жимликдан сўнг:

— Ўн саккиз,— деди Муқаддас секин.

— Яхши,— деди Азизов,— лекин сиз ўн саккиз бал билан киролмаган ҳолда бу чиройли йигитча ўн олти бал билан қандай қилиб кирганини бир ўйлаб кўрдингизми,— деди у ва бир зум жавоб кутиб тургач:

— Бу йигитча сизнинг ўрнингизга кирга-

нини биласизми?— деб сўради.— Бу йигитча ишини тўғриламаганда сиз бунақа хафа бўлиб, йиғлаб юрмасдингиз, билдингизми?..

Кўнглимнинг бир четида боядан бери худди шу саволни кутиб турган бўлсам ҳам қаттиқ сесканиб кетдим, «ялт» этиб Муқаддасга қарадим. У ҳам менга қаради. Аллақандай кўрқиб, нимадандир чўчиб қаради. Изтироб чўккан катта қора кўзлари гўё ёрдам сўраётгандек жовдираб, милтираб турар, қошлари аламли чимирилган эди. Бу кўзлар мендан Азизов айтган даҳшатли ҳақиқатни инкор этишимни сўрар, ялиниб-ёлворар эди. Мен эсам... мен эсам жонимдан, ҳаётимдан ҳам ортиқ кўрган севгилимнинг чеҳрасида акс этиб турган бу изтиробига, бу нидосиз саволига нима ҳам дердим? Секин бошимни эгдим...

— Афсуски, мен буни шу бугун, ҳозир билиб қолдим. Буйруқ чиққандан кейин билиб қолдим!— деди Азизов ва яна боягидек унинг овозидаги аламли титроқ этимни жунжиктириб юборди.— Суриштириб билсам, бу йигитча иншосини тўғрилатиб олган экан... Сиз хафа бўлманг, Муқаддасхон, мен ҳалиям бўлса ҳаракат қилиб кўраман. Лекин мени бир нарса таажжубга соляпти: бу йигитча ўрнингизга жойлашиб олиб тагин нимага сизга меҳрибончилик қилиб юрибди?..

Мен унга бир нима дейишим, бир жавоб қилишим керак эди. Буни ўзим ҳам сезардим. Лекин нима дейман? Мен ғаразгўй деб, мансабидан фойдаланиб Муқаддаснинг бошини айлантирмоқчи бўлаётган бир фирибгар деб юрганим бу одам аслида менинг ўзимдан ях

ши, соф ва олижаноб бўлиб чиқса нима ҳам қилардим, нима ҳам дердим? Мен фақат бир нарсани — бошим билан қоронғи, тубсиз жарликка қулаётганимни ҳис этардим, холос.

Кимдир секин инграб юборгандек бўлди.

Зўр куч билан бошимни кўтардим, кўзим Муқаддаснинг жиққа ёшга тўлган катта-катта кўзларига тушди. У афтидан ҳўнграб йиғлаб юбормаслик учун лабларини қаттиқ тишлаб олган, кўз ёшлари эса, худди менинг қарашимни кутиб тургандек, бир-бирини қувиб юмалаб туша бошлади.

Мен эсам унга тикилиб турардим, бутун вужудим билан изтироб чекардим, лекин уни юпатишдан, унга тасалли беришдан ожиз эдим, ажабо: мен унинг кўнглини олишга ҳақим йўқ эди!..

Азизов бир қадам олдинга юрди.

— Йиғламанг, Муқаддасхон, ҳалиям ҳаракат қилиб кўрамиз,— деди у.— Ҳали вақт бор...

Лекин, Муқаддас унинг гапига қулоқ солмасдан тескари бурилди.

— Қўйинг! Кераги йўқ!— деди Муқаддас секин,— кераги йўқ!— у кўзларини қўллари билан қуёшдан тўсгандек тўсиб, эшикка томон юрди.

Мен уни тўхтатмадим, тўхтатишга журъат этмадим, лекин Муқаддас чиқиб кетгач, тўсатдан рўй берган ҳодисанинг бутун даҳшатини тушуниб Азизовга юзландим:

— Инсофсиз!— дедим кўз ёшимни ютиниб. Фақат шу бир сўзни айтиб чиқиб кетмоқчи

эдим, бироқ Азизов қўлимни шап ушлади-да, юлқиб тўхтатди:

— Инсофсиз ким? Сенми ё менми?— деди у кўзларини нафрат билан чақнатиб.— Инсофсиз деб сени айтадилар! Тушундингми?

Нима дейишимни билмай лол бўлиб қолдим, чунки у ҳақ эди! Қўлимни унинг қўлидан юлқиб чиқариб олдим-у, ташқарига отилдим...

Муқаддас билан иккимизнинг ўртамизда пайдо бўлган кўприк қулаб тушганига, энди бу кўприкни тиклаб бўлмаслигига ақлим етарди, албатта, бироқ шунга қарамасдан ҳалиям бўлса у билан гаплашишни, бўлган воқияни унга тушунтиришни истардим, афтидан бўлиб ўтган ишнинг бутун даҳшатини ҳалиям англаб етмаган эдим. Менга бу иш ҳалиям бўлса бир англашилмовчилик бўлиб кўринарди, чунки шуни яхши билардимки, агар Муқаддаснинг ўрнига киришимни сезганимда ҳеч қачон бу ишга розилик бермаган бўлардим!..

Қабулхонада ўтирганларни ҳайратда қолдириб ичкаридан жинниларча югуриб чиққанимда Муқаддас тор ва ярим қоронғи йўлакнинг охиридаги зинапояга яқинлашиб қолган эди. У оёқ товушларимни эшитиб ўгирилиб қаради-да, қадамларини яна ҳам тезлаштирди.

— Муқаддас!— деб чақирдим, йўлакдагиларнинг таажжуб билан бақрайиб қолганларига эътибор ҳам бермасдан.— Муқаддас, тўхтаң!

Муқаддас тўхтамади, лекин зинадан пастга тушмасдан нари кетди ва йўлакнинг

энг охиридаги катта деразанинг олдига бориб тўхтади. Тез юриб унинг ёнига бордим.

У худди бир нарсадан аразлаган одамдек тескари ўгирилиб, узун қўнғир сочларининг учларини бармоқларига ўраб турарди.

— Муқаддас,— дедим,— Муқаддас, менга бир қаранг, мен...

Муқаддас вазиятни ўзгартирмасдан:

— Домланинг айтганлари ростми?— деб сўради.

— Муқаддас,— дедим ёлвориб,— менга бир қаранг...

— Ростми деяпман?— такрорлади Муқаддас.

Тўсатдан томоғимга бир нарса тиқилгандек бўлиб, бир нафас жим қолдим.

— Рост, Муқаддас, лекин гапимга ишонинг: мен бу нарса сизнинг ўқишга киролмай қолишингизга сабаб бўлади деб сира ўйламаган эдим. Бўлмаса... наҳотки, мен сизни... Ахир мен...

Муқаддас шарт бурилиб юзимга тикилди. Ҳеч қачон унинг чеҳрасида бундай ифодани кўрмаган эдим: қоп-қора кўзлари чақнаб тағин ҳам чиройли кўринар, юзи ловиллаб ёнар, нам лаблари пирпираб учарди.

— Сенинг киролмаслигингга сабаб бўлман, деб ўйламагандим дейсиз, мендан бошқа бир кишининг ўрнига кирганингизда-чи, унда нима бўларди?— деди Муқаддас, деди-ю, кўзлари яна жиққа ёшга тўлди.— Мен аҳмоқ бўлсам... сизга шундай ишонган, шундай ишонган эдимки!

У тескари ўгирилди-да кафтлари билан юзини босиб секин йиғлай бошлади...

Яна боягидек миямда гўё бир нарса «ялт» этиб ёнди-ю, назаримда зўр бир ҳақиқатни тўсиб турган парданинг чети кўтарилгандек туюлди. Буни жуда аниқ ҳис этдим, лекин... лекин мен масаланинг бу томонини ўйламаганим ҳам рост-ку ахир! Мен катта бир адолатсизлик ва инсофсизлик қилиб қўйганимни бўйнимга оламан, аммо, биринчидан, бунинг оқибатини яхши ўйламаган бўлсам, иккинчидан мени бунга мажбур этган нарса... Муқаддас эди-ку, севгимиз эди-ку!

— Муқаддас,— дедим кўзларини учратишга ҳаракат қилиб,— менинг ҳам гапимга бир қулоқ солинг. Мен ёмон, разил иш қилиб қўйганимни бўйнимга оламан. Лекин мен буни билмасдан қилдим. Энди мен ўзим тузатаман, ўзим ҳаракат қиламан...

— Раҳмат,— Муқаддас рўмолчаси билан кўзларини артди.— Раҳмат, мен энди ўқиб бўлдим!

— Муқаддас?..

— Мен энди ўқимайман!— деди Муқаддас,— наҳот сиз мени бу ерга меҳнатдан қочиб келган деб ўйласангиз? Мен ишчининг қизиман! Мен шунчалик сизга... сизни,— у гапининг охирини айтмади, ёш тўла кўзлари билан юзимга яна бир қаради-да, зинапояга томон бурилиб кетди.

— Муқаддас!— дедим уни тўхтатишга ҳаракат қилиб,— Муқаддас...

— Қўйинг, бўлди! Орқамдан юрманг! Шунча берган ёрдамнингиз ҳам етади!— деди Муқаддас ва йиғлаганича зинапоядан югуриб

тушиб кетди... Иккинчи қаватга буриладиган жойда шамолда учгандек майин тўлганган икки ўрим сочлари тагин бир кўринди-ю, го-йиб бўлди...

— «Кўйинг! Бўлди! Шунча берган ёрда-мингиз ҳам етади!»— Унинг йиғлаб айтган бу сўзларида аллақандай бир дард, муҳаббат дарди бор эди, лекин айти маҳалда бу унинг: «умидингни уз» ҳам дегани, «тамом» дегани, «битди» дегани эди...

Назаримда шу топда кимдир менга қон ва жон бериб турган ҳаёт манбасини шартта кесиб ташлагандек эди: хаёлимга ҳеч бир фикр келмас, гўё миям ҳам, қалбим ҳам бўм-бўш эди. Ҳатто ҳозир мен учун нақадар катта фо-жиа рўй бергани ҳам онгимга бориб етмаган, қаерда ва нима учун турганимни ҳам яхши билмас эдим, фақат юрагимнинг бир чети қат-тиқ оғрир, худди заҳарли тикон қадалиб тур-ганга ўхшарди.

Тўсатдан турган жойимдан пастда, кўча-нинг нариги юзиде Муқаддасни кўриб қолдим. У ҳамон рўмолчаси билан кўзларини тез-тез артиб бир-бир қадам ташлаб борар, худди нотаниш шаҳарда адашиб кетиб, қаёққа бо-ришини билмай қолган бир бечорага ўх-шарди.

Уни кўришим билан хаёлимга:

— Бу ерда нима қилиб турибман?— деган фикр келди.— Бу даҳшатли хатони тузатиш учун бир ҳаракат қилиб кўришим керакми, ё Муқаддас айтмоқчи ҳеч нарсани билмагандек бўлиб, унинг ўрнига кириб олиб ўқиб кетаве-раманми?

Йўқ, мен энди ўқимаслигимга, ўқийман

десам ҳам ўқий олмаслигимга ақлим етиб турарди. Демак, рўй берган адолатсизликни тўғрилашим керак, тўғрилаб Муқаддасга айтишим керак, кейин у ўқийдими-йўқми, ўзи билди, аммо адолатни тиклаш менинг вазифам, менинг виждон бурчим!..

Пастга қараб югурдим. Иккинчи қаватда, директорнинг кабинети олдида турган бояғи одамлар йўқ, йўлак ҳам бўшаб қолган эди. Катта, қўш деразали ёруғ қабулхонанинг тўрида ўтириб, машинка чиқиллатаётган ёш қиз менинг «директор борми?» деган саволимга юзимга ҳам қарамасдан:

— Кўзингизнинг олдида чиқиб кетди-ку, кўрмадингизми?— деб жавоб берди.

Унга бошқа савол бериб турмасдан яна пастга отилдим. Директорни танимас эдим, йўлакда ва биринчи қаватда учраган одамлар мен тасаввур этган директорлик салобати бўлмаганлиги учун, уларга мурожаат ҳам қилиб турмасдан кўчага чиқдим.

Ташқарида, эшикнинг рўпарасида, акациянинг соясида турган «Победа»нинг ёнида, икки киши хайрлашмоқда, иккаласи ҳам яхши кийинган, қорин сола бошлаган салобатли одамлар эди. Эшикдан югуриб чиққанымда уларнинг бири — папка қўлтиқлаб олган, сочларига оқ оралаган, ўрта бўйли, оқ шойи кителли одам «Победа»нинг эшигини оча бошлади. Машинанинг юриб кетишидан қўрқиб чопиб бордим:

— Институт директори сиз бўласизми?— дедим ҳансираб.

Машинанинг эшигига қўл чўзган одам бундай одобсизликни кутмагани учунми, ё мен

жудаям ҳовлиқиб кетган эканманми, юзимга таажжуб билан тикилиб:

— Мен бўламан, хўш?— деб сўради.

— Сизга жуда зарур бир гапим бор эди.

— Шунақами? Эртага келсангиз қанақа бўларкин,— деди у кулимсираб.

— Кечирасиз, эртага қолдириб бўладиган иш эмас!— дедим, унинг яна машинага ўтирмақчи бўлаётганини кўриб, беихтиёр қўлимни чўздим.

Директор менга яна диққат билан қараб қўйди, сал қисилган кўзларида яна таажжуб ифодаси жилваланди.

У кескин ҳаракат билан енгини кўтариб қўл соатига тез кўз ташлади ва лабини тишлаб бошини чайқади:

— Кечирасиз, ука. Сира иложим йўқ. Кечикяпман. Бир зарур иш билан чақиришган эди, етиб бормасам бўлмайдилар!— деди ва юзимга яна бир кўз ташлаб, қўшимча қилди:

— Эртага эртароқ келинг. Биринчи навбатда қабул қиламан.

Унинг кескин ҳаракат билан «Победа»нинг эшигини очганини кўриб, яна тўхтатмақчи бўлгандим, директор билан хайрлашиб турган одам «шап» этиб қўлимдан ушлади:

— Менга қаранг, яхши йигит, одобсизлик ҳам эви билан-да! Сиз ким бўласиз ўзи?

Директор машинадан бошини чиқариб менга юзланди:

— Тўғри, тўғри, арзингизни бу кишига айтсангиз ҳам бўлади... Мумкин бўлса ёрдам беринг...— деди у ва шоферга қараб имо қилди: «ҳайда!»

— Менга қаранг,— деди директорнинг шериги,— мен сизни бир ерда кўргандек бўлаётиман. Сиз... Салим Каримовичнинг ўғли эмасмисиз?..

Кўчани тўлдирган «Зим» ва «Победа»ларга аралашиб муюлишдан бурилиб кетаётган директорнинг машинаси орқасидан тикилган нимча қотиб қолдим, энг сўнгги умидим ҳам пучга чиққани мени оғир ўйга толдирган эди.

Енимдаги одам қўлимдан ушлади:

— Сизга нима бўлди, йигитча? Сизнинг масалангиз ҳал бўлувди шекилли. Тагин нима қилиб юрибсиз?

Кескин бурилиб қараган эдим, у кишини танир эканман.

Бу ўша, иншо ёздирган олтин кўзойнакли чиройли мўйсафид домла эди!

— Ҳа, менинг масалам ҳал бўлди!— дедим унинг силлиқ қирилган қип-қизил юмалоқ юзига, олтин кўзойнаги тагида чақнаб турган чағир кўзларига ғазаб билан тикилиб.— Аммо мен масаламни ҳал қилган одамлар билан гаплашмоқчи бўлиб келгандим! Мен уларни фош қилгани келдим! Фош қиламан! Энди тушундингизми мақсадимга?..

Домланинг юмалоқ юзи ғалати чўзилиб, кўзларида: «Бу жинними ўзи?» деган ифода жилваланди. У елкасини бир қисиб қўйди-да, худди уни шу топнинг ўзидаёқ фош қиладиган жойга судраб кетишимдан қўрққандек, жадаллаб институтга кириб кетди.

Яна боягидек хийла вақтгача нима қилишимни билмасдан туриб қолдим: хаёлимга тузукроқ бир фикр келмас, ҳушимни йиғиб

ололмас эдим. Ниҳоят, анчадан кейин миямга:

— «Директор эртага келасан! деди-ку, ун-гача Муқаддас кетиб қолмасин!» деган фикр келди.

Муқаддаснинг кетиб қолишидан қўрқиб муюлишгача шошиб, жадаллаб бордим, лекин муюлишдан ўтиб, кекса қайрағочлар соя ташлаган таниш икки қаватли уйни кўришим билан, қадамим ўз-ўзидан секинлашиб қолди.

...Сўнги бир ой ичида бу кўримсизгина бино мен учун дунёда энг кўркам, энг зийнат-ли, энг оромбахш бир жойга айланган эди. Мен унинг олдидан юрагимни ҳовучлаб, Му-қаддасим, севгилим яшаган иккинчи қаватда-ги балконли хонадан, хонанинг деразаларига тutilган ҳарир тўр пардасидан кўзларимни узолмасдан, уни кўрмасам ҳам ҳар сафар қал-бим нафис ва тотли туйғуларга тўлиб ўтар-дим. Мен уни неча марта қувончдан бошим арш-аълога етиб шу уйга узатиб қўйган, неча марта уни кўролмасдан изтироб чеккан эдим, лекин ҳеч қачон унинг олдига ҳозиргидек қўр-қиб, юрагимни тўлдирган қоронғи ва оғир ҳис-лардан кўнглим ғаш бўлиб бораман деб ўй-ламагандим.

Ҳамиша одам кўп бўладиган ётоқхонанинг олдида бахтга қарши бу сафар ҳеч ким йўқ эди. Бир-икки минут саданинг тагида битта-яримта таниш-билиш чиқиб қолишини кутиб турдим, сўнгра секин эшикка бордим.

Йўлакда, иссиқ сув тўлдирилган катта бакнинг ёнида, кўзойнак таққан бир кампир пайпоқ тўқиб ўтирарди.

Муқаддасни чақириб беришини илтимос қилгандим, бошини чайқаб уфлаб олди.

— Сира тинчлик бермадиларинг-бермадиларинг-да!— деди у, ўнг қўли билан белини ушлаганча иккинчи қаватга чиқиб кетди.

Ташқарига қайтиб чиқиб ариқ бўйидаги саданинг соясида кута бошладим. Юрагим тез-тез урар, хаёлимда фақат битта фикр айланарди: «Борми, йўқми, чиқадими, чиқмай-дими?»

Боя ҳеч ким бўлмаган ётоқхонанинг олдида, энди гўё мени кутиб тургандек, қиз-йигитлар тўплана бошлади. Назаримда улар ҳадеб менга қараётгандек, нақадар хунук иш қилиб қўйганимни билиб мендан нафратланишаётгандек туюларди.

Тўсатдан тепамдаги балконнинг эшиги очилгандек бўлди. Мен тез қарадим ва балконда турган Муқаддасни кўрдим.

У бояги шойи кўйлаги ўрнига оддий чит кўйлак кийган, сочларини орқасига турмак-лаб олган, афтидан кетишга аҳд қилгани чич эди. Кўзларимиз бир секундга учрашди. Унинг кўзлари яна жиққа ёшга тўлдими, ё менга шундай туюлдими, билмадим, у бошини қуйи солиб индамасдан яна ичкарига кириб кетди...

Бирпасдан кейин эшикда имтиҳон топшириб юрган кезларимизда бир-икки кўзим тушган ўша юзида қора холи бор қиз кўринди. У секин юриб ёнимга келди-да, гўё мени энди кўраётгандек юзимга қадалиб, тўрт букланган бир парча қоғозни чўзди:

— Муқаддасхон чиқмайман дедилар...— Шундай деди-ю, жавобимни кутмасданоқ

ётоқхонага кириб кетди. Мен ҳам соядан чиқиб бошим оққан томонга қараб кетдим.

Муқаддаснинг жавоби тахминан қанақа бўлишини сезсам ҳам, кўнглимнинг бир четидан ҳануз сўнмаган бир умид милтираб турарди. Тўрт букланган қоғозни очдим. «Шариф ака! Менга кўп яхшиликлар қилдингиз. Бу яхшиликларингиз учун раҳмат. Бироқ энди ўзингизни қийнаманг. Ҳозир менинг институтга қабул қилинишим тўғрисида буйруқ олиб келган бўлсангиз ҳам мен қолмас эдим. Гапимга ишонинг: энди бир-икки йил ишламасдан сира ўқимайман. Бу бир ой менга катта сабоқ бўлди. Ақлим кирди. Ниҳоят шуни ҳам тушундимки, олдин ишлаб кейин ўқиш фақат меҳнатни ҳурмат қилиш ва чиниқиш учунгина эмас, одам таниш учун ҳам зарур экан. Агар билсангиз... Мен сизга шундай ишонгандим, шундай ишонгандимки!..

Хайр. Муқаддас».

Тамом. Битди. Муқаддасдан айрилганимга, бахт-саодатимдан, баҳоримдан, кутилмаган жойда топиб олган дурдонамдан айрилганимга энди ишонсам бўларди!..

Хат йиғлаб ёзилганлиги кўриниб турарди, лекин йиғлаб бўлса ҳам шафқатсиз ёзилган бу бир парча қоғоз қўлимни, қўлимнигина эмас юрагимни ўртамоқда эди. Мен бутун қалбимни чангаллаб олган қаттиқ оғриқдан бошқа ҳеч нарсани сезмас эдим. Гоҳо-гоҳо-дагина бир дақиқа хат ҳам, Муқаддасдан айрилганим ҳам эсимдан чиқар, ҳамма нарсани унутиб қўярдим. Шундай пайтларда бир оз бўлса ҳам ором олардим, лекин тўсатдан яна хат эсимга тушиб кетиб, Муқаддасдан айрил-

ганлигим электр токидек бирдан миямга бо-
риб етарди-ю, аччиқ алам бутун вужудимни
гўё заҳарга тўлдириб юборарди.

Психология китобларидамикин, эсимда
йўқ, киши бир нарсасини йўқотган жойида
кетолмайди, кетса ҳам айланиб қайтиб кела-
веради, деган фикрни ўқиган эдим. Мен ҳам
шунга ўхшаган бир нарсанинг таъсиридами,
билмадим, бир маҳал ўзимни паркда, Муқад-
дасни биринчи марта ўпганим соябон ёнида
кўрдим...

Парк аввалги латофатини йўқотган, дарахт
япроқларини қуюқ чанг босиб, кул ранг тус-
га кирган, қум сепилган йўлларда гижимла-
ниб ташланган қоғозлар, папирос қутилари
ётар, соябоннинг ичида ҳам чирмовиқнинг ха-
зонлари уйилиб қолган эди. Лекин, атиги бир
ҳафтадаёқ ташландиқ жойга айланган бу соя-
бон менинг кўзимга жуда иссиқ кўринди, гўё
Муқаддаснинг ўзини кўргандек юрагим бир-
дан ширин сиқилиб, ҳаётимдаги энг қисқа,
лекин энг масъуд онлар эсимга тушиб кетди.
Мен соябоннинг ичига кириб, ўша таниш,
қисқа аммо ширин хотиралар гувоҳи бўлган
скамейка олдига келдим. Муқаддаснинг қар-
шисида ўтириб унинг ёшларини артгандим,
унинг қизлик иффати, иззат-нафсини енгиб
айтган «севаман» деган сўзларини эшитган-
дим, уни биринчи марта ўпгандим. Севги хо-
тираларини ўз бағрига яширган скамейкага
суяндим, суяндим-у, ўзимни туюлмасдан бир-
дан йиғлаб юбордим...

— «Бу қандоқ бўлди? Мен нималар қилиб
қўйдим? Қандай қилиб ўзимга ўзим пичоқ

урдим? Қандай қилиб ўз бахтимдан ўзим айрилдим?»

Биринчи дақиқада бу саволлар юрагимда тутаб турган изтиробни бирдан ловиллатиб юборди-да, хаёлимда бошқа айбдорларни қидиришга киришдим.

Шу топда бу нарсада ўзимни эмас, ойим билан Салим Қаримовични айблашга, ҳамма гуноҳни ўша иккисига тўнкашга тайёр эдим.

Лекин ажабо: мен уларни айблашга ҳаққим борми? Уларга бир нарса дейишга тилим борадими? Мен ўзим эмасми тунов кун бу ишга розилик берган? Ўшанда розилик бермаганимда, иродасизлик қилмаганимда улар мени мажбур қила олишармиди?»

Аччиқ алам билан иқроор бўлдим: йўқ!..

Менинг ҳеч кимни айблашга ҳаққим йўқ эди. Ҳаммасига ёлғиз ўзим айбдор эдим. Бу нарсага ўз инсофсизлигим, сабрсизлигим, иродасизлигим сабаб бўлди! Бўлмаса бир йил ишлаб шунча ҳурмат орттирган, ҳунар ўрганган заводни шундай ташлаб кетармидим? У ерда орттирган шунча дўстларимдан шундай осонгина юз ўгирармидим? Мен тенги йигитлар ҳам ишлаб, ҳам ўқиб, қийинчиликлар билан олишиб, улар устидан ғалаба қозониб юрган бир пайтда мен севгилимнинг жойини тортиб олиб бундай шарманда бўлиб қолармидим?..

Ҳа, энди ақлим кирган, энди ҳамма нарсага тушунган эдим. Муҳаббат — муқаддас туйғу. У софликни талаб этади. Муқаддас менинг ўзимни ҳам, севгимни ҳам тарк этиб, кўзимни очган эди. Халқнинг «Инсофли одам ошини

ер, инсофсиэ бошини» деган мақолида мужас-самланган ҳаётнинг энг улуғ қонунларидан бири менга ўзининг шафқатсиз, лекин адолатли кучини кўрсатган эди...

XII

Чирмовиқ соябон тагида қанча ўтирганимни ўзим ҳам билмайман. Паркни тўлдира бошлаган одамларнинг говур-ғувурларидан ўзимга келганимда қуёш ғарбга ёнбошлаган, боя мен кирганда иссиқдан қақраб ётган хиёбонларга дарахтларнинг қуюқ сояси тушган эди.

Парк жонланмоқда, ҳаёт ўз изига тушмоқда эди. Юрагимдаги ғам-ғусса нақадар оғир бўлмасин, мен ҳам яшашим, кун кечиришим, ҳаётни давом этдиришим керак эди: ўрнимдан туриб соябон тагидан чиқдим...

Энди нима қилишимни, бундан кейин қайси йўлдан кетишимни ҳали ўзим ҳам яхши тасаввур этмас эдим. Фақат бир нарсани яхши билардим — бу йил қайтиб институтга қадам босмайман!

Паркдан чиққач, қаёққа боришимни ўйлаб бир зум туриб қолдим. Негадир уйга оёғим тортмас эди.

Шундай пайтларда ҳаммада ҳам бўлагандек, мен ҳам кўнглимдаги дардимни дўстимга, кўнглим яқин бир одамга айтгим, ҳасратлашгим, ўртоқлашгим келарди.

Лекин кимга бораман? Кимга айтаман?

Йўқ, мен Сулаймон Акрамовични ҳам, Тўлаганни ҳам, бир йилда заводда ордирган бошқа дўстларимни ҳам унутмаган эдим,

уларнинг ҳаммаси эсимда турарди, ҳатто Сулаймон Акрамовичнинг бир ҳафта олдин айтган сўзлари ҳам ёдимда эди, лекин уларнинг олдига энди қайси юз билан бораман, нима дейман?

Рост, кўнглимнинг бир четида агар самимий кечирим сўраб борсам улар кўкрагимдан итармасликларига ишонардим, лекин журъатсизликданми, ё йигитлик иззат-нафси йўл қўймадимми, ишқилиб, заводга бормасдан, уйга қараб йўл олдим. Эҳтимол уйда институт билан заводга олиб борадиган иккита йўлдан бошқа учинчи бир йўл топилиб қолар!..

Шу хаёл билан уйга кетдим, лекин ажабо: хаёлим дўстларимда, заводда эди. Мен қандайдир уларни қўмсар эдим. Қани энди шу топда Тўлаган билан одам сийрак кўчаларни кезиб, кўнглимдагиларни унга гапириб берсам, бир ой ичида тўпланган ҳасратларимни тўкиб юрагимни бўшатсам?..

Дарвозадан ҳовлига кирдим-у, ҳайрон бўлиб тўхтадим, рўпарадаги супада сийрак сочларини чангаллаб Салим Каримович ўтирар, ёнида қўлида бир пиёла сув тутиб ойим турарди.

Мен Салим Каримовичнинг:

— Шарманда қилди! Шарманда!— деган сўзларини эшитиб қолдим.

Дарвоза очилганини эшитиб, ойим ўгирилиб қаради, Салим Каримович эса, секин ўрнидан турди. Унинг лаблари титрар, кўриши жуда аянчли эди.

— Бу қандоқ бўлди?— деди у, қандайдир йиғламсираган, титроқ товуш билан.— Сен кимни фош этмоқчи бўлиб юрибсан? Мен сени ўғлим деб, жигарбандим деб ўртоқларга

елиб-югуриб ишингни тўғрилаб берсам-у, сен бунақа қилсанг? Мени ўртоқларим олдида қай аҳволга солиб қўйганингни биласанми ўзинг? Шарманда қилдинг, шарманда!

Шу топда менинг ҳам дардим ўзимга етарли бўлиб турган учунми, билмадим, қаттиқ бир нарса дейишга оғиз жуфтладим-у, лекин унинг йиғлашдан бери бўлиб турганини кўриб ҳушимга келдим: унга қаттиқ гапиришга нима ҳақим бор? Ахир айб унда эмас, ўзимда-ку! Бу иродасиз, шўрлик одам ойимнинг қистовлари билан шу ишга мажбур бўлганини кўрабила туриб индамаган эдим-ку! Дадамни айблаш ҳам виждонсизлик бўлади-ку!

— Кечирасиз, болалик қилибман. Директорга кираман деб жаҳл устида айтгандим. Кўнглингиз тўқ бўлсин... Ҳеч қачон кирмайман!— дедим ва уйга бурилдим. Тўсатдан хаёлимдан: «агар ўз дадам тирик бўлганда эҳтимол бу ишлар бўлмас эди, эҳтимол мен бу аҳволга тушмас эдим!» — деган фикр ўтди-ю, кўзимга ёш келди...

Уйга киришим билан орқамдан ойим ҳам кирди. У тўппа-тўғри олдимга келди, иккала қўли билан бошимни ушлаб, кўзларимга тикилди:

— Сенга нима бўлди, болам? Кўнглингдаги дардингни онангдан нега яширасан? Нега бундай қиласан?..

Йўқ, сочларига оқ оралаган, пешонасига чуқур ажинлар тушган бу она ўз фарзандининг дардини тушунмайдиган оналардан эмас эди! Мен бир ой ичида бошимдан ўтган ҳодисаларни ундан яширмасам ҳам бўларди!..

Бошимни унинг қўллари орасидан секин

чиқариб ерга қарадим. Айни маҳалда уйга келаётганимда йўлда ўйлаганим учинчи йўлнинг йўқлигига ҳам амин бўлдим.

— Мен бу йил ўқимайман,— дедим,— яхшиси заводга қайтиб бораман.

— Нега?— секин сўради ойим, унинг овози жуда мулойим эди.— Сир эмасми?

— Йўқ, сир эмас, бироқ бу тўғрида ҳозир айтолмайман. Мен сизга фақат шуни айтишим мумкинки, тунов кунини шу ишга розилик бериб жуда катта хато қилибман, чунки бир одамга... бир қизга жуда жавр бўлди... Йўқ демасангиз, Сулаймон Акрамовичнинг олдига бораман.

Ойим узоқ вақт жим қолди.

— Майли, болам, ўзинг биласан,— деди ниҳоят у ва яна бошимдан ушлаб, пешонамдан ўпди. Унинг кўзлари нам эди:

— Йўқ, болам, сен эмас, мен янглишдим. Уқи деб зўрлаб сени қийнаб қўйганга ўхшайман. Бора қол болам, майли, бора қол.

У яна пешонамдан ўпди. Уйдан чиқиб, Сулаймон Акрамовичнинг олдига кетдим.

Хатони тузатиш учун, ҳаётни қайтадан бошлаш керак эди.

* * *

Йигит ҳикоясини тугатганда, қуёш жийдазор орқасига ёнбошлаган, ҳаво эрталабки файзини йўқотиб, совуқ шамол кўтарилган эди. Лекин, бу совуқни сезмас эдим. Қўлларимни бошимнинг орқасига қўйиб чалқанча ётардим, баланд тубсиз осмонда у ёқдан-бу ёққа санқиб юрган қора булутларнинг бир-би-

рига қўшилиб каттайиб боришини томоша қилиб хаёл сурардим.

Мен йигитнинг қалбини ўзи билан олиб кетган ажойиб қиз ҳақида, турмушнинг мураккаблиги ва йигитнинг эндиги тақдири тўғрисида ўйлардим.

— Муқаддас нима қилибди? Хабарингиз бўлмадимми?— ниҳоят сўрадим ундан.

— Эшитишимча заводда лаборант бўлиб ишлаётган эмиш,— деди йигит.

— Хат-пат ёздингизми?

— Нима дейман?— деди йигит, кейин қандайдир ўзгарган овозда қўшимча қилди:

— Йўқ, ака, энди хат ёзишнинг фойдаси йўқ. У мени кечирмайди. Кейин.. тўғрисини айтсам, мен унга муносиб эмасман..

Йигит бирдан ўрнидан туриб кетди, баланд жарликнинг ёқасига бориб, Бўзасувга тикилди, ўйга чўмди.

— Кулоянц айтмоқчи меҳнатдан қўрқадиган бойвачча шу ишни қилганда-ку, тушуниш мумкин эди,— деди йигит, анчадан кейин. Унинг ўйчан овози ифода этиш қийин бўлган ички бир дардга тўла эди.— Ахир мен меҳнатнинг қадрини била бошлаган эдим-ку! Яна бир йил ишлаб соф виждон билан ўқишга кира олишимни, ҳеч бир институтнинг эшиги мен учун ёпиқ бўлмаслигини яхши билардим-ку!.. Бунинг ҳаммаси нотўғри тарбиянинг натижаси, ака!— деди йигит ва яна хаёлга берилди.

— «У мени кечирмайди»...— Мен бу сўзлар устида жуда кўп ўйландим.

Муқаддас кўп жиҳатдан ҳақ, албатта, лекин у йигитнинг тарихини, оиласидаги чигал

муносабатларни билладими, унинг кейинчалик ўз ҳаётида шундай кескин бурилиш ясаганидан хабари борми?

Мен олдин унга бир хат ёзмоқчи бўлдим, ҳатто ўзим бориб бир гаплашиб келсаммикин, деган фикрларга ҳам бордим. Лекин борганда ёш бир қизга мен нима ҳам дейман?

Ўйлаб-ўйлаб мен бу воқияни китоб қилиб ёзишга қарор қилдим. Эҳтимол бу қисса икки ажойиб ёшнинг қайта топишишига бир восита бўлар, «севмоқ ва севилмоқ» бахтига муяссар бўлган бошқа ёшларга ҳам бир ибрат бўлар. Ҳарқалай, мен бу китобни ҳаммадан олдин Муқаддаснинг ўқиб чиқишини истардим. Шариф қанчалик айбдор бўлмасин, Муқаддас уни кечиришини хоҳлардим.

ХОТИМА

Повестни ёзиб тугатиб редакцияга топширганимдан кейин бу воқиага иккинчи бор қайтмасман, деб ўйлагандим. Лекин повесть журналда босилиб чиққандан сўнг, китобхонлардан Шариф билан Муқаддаснинг тақдири нима бўлди, деган мазмунда жуда кўп хатлар олдим. Бу масала менинг ўзимни ҳам қизиқтиргани каби, повесть Шариф билан унинг дўстларида қандай таассурот қолдирганини ҳам билгим келди.

Шунинг ҳаммаси сабаб бўлди-да, Шариф билан учрашиб, яна бир суҳбатлашиш ниятида заводга бордим.

Эндигина дарахтлар барг ёза бошлаган, ариқ бўйларида барра майсалар сабз урган илк баҳор кунларидан бири эди.

Заводнинг таниш ҳовлисида ҳаммадан бурун кўзимга ташланган нарса шу бўлдики, ҳамма ёққа тол ўтқазилганди. Уларнинг баъзилари кўкармай қолган, лекин кўпчилиги барг ёзиб, бу ердаги улугвор кўринишга қандайдир бир майинлик бахш этган, файз киритиб юборганди.

Заводга иш вақти тугашини мўлжаллаб келгандим, лекин ҳар доим кечикадиган автобуслар шу сафар нима ҳам бўлиб ўз вақтида келгани учунми, билмадим, ярим соат олдин келиб қолибман.

Станокларнинг гувиллаши, кесилиб-йўни-лаётган темирларнинг вижиллашига тўла механика цехига кириб борарканман, юрак уришларим бирдан тезлашиб, нафасим сиқилгандек бўлдим, чунки, ҳозир ўз қаҳрамонларим билан учрашибгина қолмасдан, китобим уларга ёққан-ёқмаганлиги ҳам маълум бўлиши керак эди.

Эшикдан кирган жойдаги биринчи универсал станокда Тўлаган ишламоқда эди. У мени кўриб жилмайди ва «Шариф шу ерда, ўтаверинг!» деган маънода бошини ирғатиб қўйди.

«Демак, повестни ўқиган, жилмайишига қараганда... зора ёққан бўлсал..»

Шариф цехнинг энг ичкарасида ишламоқда эди.

У чап ёнида қаланиб турган дискаларни битта-битта олиб станокнинг ўқлари орасига қўйиб ниманидир босар, ўқлар тез айланиб, дискани худди бурғи билан тешгандек тешарди... Устида кўк комбинезон, кўйлагининг енглари биллагигача шимарилган, узунчоқ бугдой ранг юзида мунчоқ-мунчоқ тер ялтирар, қошлари нимагадир чимирилган эди. Мени ундан олдин ўнг томонидаги станокда ишлаётган ёшгина рус қизи кўрди. У ҳам илгари келиб юрганимда таниб қолган бўлса керак, мени кўриши билан Шарифга нимадир деб қичқирди. Шариф ўгирилиб қаради, чимирил-

ган қошлари бир ёзилиб яна туташди. Стамок-
ни тўхтатиб, ёнимга келди.

— Ишлар қалай?— дедим юзига тикилиб.

— Ёмон эмас,— деди у ва жим қолди. На-
заримда нимадандир тортинаётгандай эди.

— Повестни ўқидингизми?

— Уқидик,— деди Шарифжон.

— Қалай?

У соатига бир қараб олди.

— Повесть... Ишдан кейин гаплашсак қан-
доқ бўлади?— деди у ва дарров:

— Сулаймон Акрамовични кўрдингизми?—
деб сўради.

— Йўқ. Узи шу ердами?

— Ҳа, кабинетда бўлиши керак,— деди
Шарифжон.

Сулаймон Акрамовичнинг кабинети цех-
нинг иккинчи қаватида эди, унга торгина те-
мир зинапоядан чиқиб бориларди.

Сулаймон Акрамович иккита стол ва беш-
олтита стуллар билан тўлиб қолган торгина
кабинетида олдидаги катта чертёж қоғозига
тикилиб ўтирарди. Назаримда у бурунгидан
хийла қариб қолгандай эди. Пешонасидаги
йўғон ва чуқур ажинлари тагин ҳам чуқур-
лашгандай, сочларининг, салобатли шоп мўй-
ловининг оқи кўпайинқирагандай туюлди
менга.

У мени мўйлови тагидан кулимсираб қар-
ши олди. Ҳол-аҳвол сўрашдик.

— Пахтакорлар учун янги сеялкалар чи-
қаряпмиз, эшитгандирсиз,— деди у,— олдида-
ги чертёжларга имо қилиб,— бебаҳо нарса,
ҳам чигитни тежайди, ҳам меҳнатни!

Аста-секин суҳбат повестга ўтди.

— Очиғини айтсам... Китобингиз менга унча ёқмади!— деди Сулаймон Акрамович,— бизни шунақаям мақтаб юборибсизки, ўқиб уялиб кетдим. Аммо... шу жиҳати тузук бўлдики, қизча жаҳлидан тушибди.

— Ростданми?

— Шунақа дейишади. Тўлаган билан ҳалиги... Кулоянц деганимиз бор-ку, ўша иккаласи бориб келганга ўхшайди.

— Муқаддас бир нима дебдими?

Сулаймон Акрамович бошини чайқаб кулиб қўйди.

— Энди бу ёғини йигитларнинг ўзларидан сўрайсиз, ука.

У бир зум ўйланиб қолди.

— Тентак-да, тентак,— деди у,— бўлмаса шунчаликка борган экан, буни биздан яшириб юрармиди? Аммо шуниси яхши бўлдики, катта бир ҳаёт синовидан ўтиб олди. Горький айтгандек, ҳаёт дорулфунунини битирди. Энди хоҳлаган институтга киришга маънавий жиҳатдан ҳам, юридик жиҳатдан ҳам ҳақи бор!

— Уқишга кетмоқчимиз?

— Ўзи бу тўғрида оғиз очгани йўқ. Лекин истаса... йўл очик. Уқисин. Қобилиятли йигит.

Сулаймон Акрамовичнинг гапи оғзида қолди. Тўсатдан уни радио орқали завод директори ўз кабинетига чақириб қолди.

Пастга тушганимизда биринчи смена ўз ишини тугатиб, иккинчи смена ишга тушиб кетганди.

Цехнинг олдидаги «Ҳурмат тахтаси» қўйилган таниш гулзорда Шариф, Тўлаган ва яна уч-тўртта ёшлар кўринар, афтидан улар мени кутиб турардилар.

— Хўп, булар билан ҳам бир гаплашинг,— деди Сулаймон Акрамович ва қўлини чўзди,— хайр. Бундан кейин китоб ёзадиган бўлсангиз... бунақа бўлмасин! Ҳаётни чуқур кўрсатишга ҳаракат қилинг, ука. Умуман тез-тез келиб туринг!

У завод бошқармаси томонга ўтиб кетди, мен йигитларнинг олдига бордим.

Боя кўринмаган, энди қаёқдандир пайдо бўлган Кулоянц қўл бериб кўришаркан: «Салом!— деди Кулоянц ва оппоқ тишларини «ярқ» этказиб кулди!» деди. Кулги кўтарилди. Олдин кулгининг сабабига тушунмадим, кейин повестда «оппоқ тишларини «ярқ» этказиб кулди», деган иборани кўп ишлатганим эсимга тушиб кетиб, хижолатдан нима дейишимни билмай қолдим.

— Хафа бўлманг, ёзувчи ака!— деди Кулоянц — танқиднинг фойдаси катта эканини биласиз-ку!.. Китобингиз бизга шу жиҳатдан ёқдики, Муқаддасхонни тўғри тасвирлаб берибсиз! Аммо ўзиям ажойиб қиз экан-да!

— Қўйсанг-чи!— деди Тўлаган.

— Нима, ёлғонми?—Кулоянц кулимсираган кўзлари билан ҳаммага бир-бир қараб қўйди,— биз бу бечорани тоза сўкдиг-у, лекин ростини айтсам, шундай қизни севиб қолганимда мен ўзим ҳам бунинг аҳволига тушиб қолардим!

Яна кулги кўтадилди.

Шу пайтгача қаёққадир узоқларга тикилиб, ўй суриб турган Шариф секин бурилиб қаради. Унинг узунчоқ буғдой ранг юзи ловиллаб ёнар, кўзлари сал қисилган эди.

— Майнабозчиликни қўйсанг-чи. Бўлди-да энди!— деди у ва яна узоқларга тикилди.

— Энди ҳазилни майнабозчилик демагин!— Кулоянц қўлини силтаб даврадан четга чиқиб кетди. Тўлаган унга қараб кулиб юборди.

— Хўп, биз кетдик,— деди у,— яқинда китобингизни муҳокама қилмоқчимиз. Келасизми?

— Чақирсаларингиз келаман!— дедим.

— Лекин шуни билиб қўйингки, анча танқид қиламиз!

— Юрагингиз пўкилламасин. Дуруст жойлари ҳам бор!— деди Кулоянц.

— Сени мақтаган-да, шунинг учун ёқлаяпсан!— деди кимдир.

— Мақтаса сен ҳам ёқлар эдинг-а!— деди Кулоянц.

Йигитлар кулиша-кулиша дарвозага қараб юрдилар.

Шариф иккимиз бир оз орқада қолдик.

Уша куни биз илк баҳор нафосатига безанган, ариқ бўйларида сабз урган майсаларнинг майин ҳидига тўлган шаҳар кўчаларида ярим кечагача айланиб юрдик.

Шарифжон сўнги уч-тўрт ой давомида бошидан кечирган воқиаларни гапириб берди. Ишлари, обрўйи — ҳаммаси яхши экан. Тўлаган билан Кулоянц иккисининг Беговотга бориб келганлари ҳам рост бўлиб чиқди. Муқаддас чиндан ҳам заводда лаборант бўлиб ишлаётган эмиш. Лекин у Шарифни кечирадими, йўқми — бу тўғрида Тўлаганларга ҳам очиқ бир гап айтмабди.

Шариф бу ҳақда ҳикоя қиларкан, баъзан ўзича жилмайиб қўярди. У бурунгидай ўйчан ва камгап эди. Лекин бу ўйчанликда гам-ғусса эмас, балки ҳаётни чуқур тушуниб, уни идрок этишга ҳаракат қила бошлаган ёшларда бўладиган ажойиб бир босиқлик кўриниб турарди.

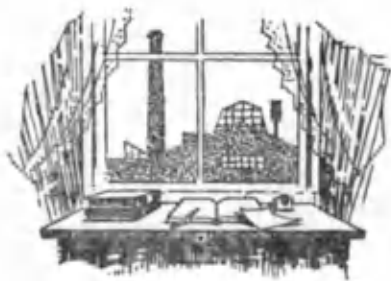
Хайрлашиш олдида мен Муқаддас тўғри-сида яна сўрадим. Шариф олдин кулимсиради, сўнгра кўча бўйидаги мирзатеракка ўрнатилган лампочка остига бошлади ва ён чўнтагидан бир хат олиб сўнгни мисраларини кўрсатди.

«Хафа бўлманг, ёзгача оз вақт қолди, ёзда яна учрашамиз, деган умиддаман. Сизнинг Муқаддасингиз»,— дейилганди хатда.

— Гап шу!— деди Шарифжон жилмайиб. Унга бахт тилаб қўлини қаттиқ сиқдим.

Илк баҳор шабадаси дарахт япроқларини эркалаб ўйнар, тиниқ осмонда юлдузлар гўё кулимсираб қарарди...

Апрель 1960 йил. Тошкент.

На узбекском языке

А Д Ы Л Я К У Б О В

М У К А Д Д А С

Повесть

Гослитиздат УзССР — Ташкент — 1960

Редактор *Л. Тожиева*

Рассомлар: *Д. Сеницкий ва П. Леушин*

Расмлар редактори *Г. Бедарев*

Техн. редактор *Т. Скиба*

Корректор *А. Сулаймонов*

Босмахонага берилди 14/IV-1960 й. Босишга
рухсат этилди. 16/VI-1960 й. Формати 70×92^{1/2}.
Босма л. 4,5. Шартли босма л. 6,1. Набр. л.
5,23. Индекс *н/а*. Тиражи 15000.
Ўз ССР Давлат балий адабиёт нашриёти
Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шарҳнома № 13-60.

Ўз ССР Маданият министрлиги Ўзглавидайти-
нинг 1-босмахонаси, Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21,
1960 й. Заказ. 199. Баҳоси 2 с. 60 т.

ЎЗССР ДАВЛАТ БАДИЙ АДАБИЁТ
НАШРИЁТИ

БОСИЛИБ ЧИҚДИ ВА КИТОБ МАГАЗИНАРИДА
СОТИЛМОҚДА

Бадий оригинал проза

Ҳожи Аҳмар. Ким ҳақ? Ҳикоялар. 72 бет.
Тиражи 15000 нусха. Баҳоси 80 тийин.

Ҳ. Шамс. Танланган асарлар. 482 бет. Тиражи
45 000 нусха. Баҳоси 9 сўм 90 тийин.

Ш. Ғуломов. Беш оғайни. Очерклар. 160 бет.
Тиражи 15 000. нусха Баҳоси 1 сўм 75 т.

Н. Мақсудий. Ҳаёт лавҳалари. Ҳикоялар.
120 бет. Тиражи 15 000 нусха. Баҳоси 1 сўм 25
тийин.

Мирмуҳсин. Ҳикоялар. 136 бет. Тиражи 15 000
нусха. Баҳоси 2 сўм 20 тийин.

Раҳмат Файзий. Кишиларимиз қиссаси. 482
бет. Тиражи 60 000 нусха. Баҳоси 9 сўм 80 т.

Ш. Саъдулла. Пьесалар. 216 бет. Тиражи
5 000 нусха, Баҳоси 9 сўм.

И. Султонов. Пьесалар, мақолалар. 372 бет.
Тиражи 10 000 нусха. Баҳоси 12 сўм 20 т.

О. Ёқубов. Ота изидан. Повест. 136 бет. Ти-
ражи 15 000 нусха. Баҳоси 2 сўм 50 т.

А. Муҳиддин. Ҳадя. Ҳикоялар ва очерклар.
156 бет. Тиражи 15 000 нусха. Баҳоси 1 сўм 70 т.

Йулдош Шамшаров. Пахтақайнар. Ҳикоялар
ва очерклар. 156 бет. Тиражи 15 000 нусха. Ба-
ҳоси 3 сўм 20 т.

У. Исмоилов. Пьесалар. 220 бет. Тиражи 5000
нусха. Баҳоси 6 сўм 50 т.